

**T. C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI
GENEL TÜRK TARİHİ BİLİM DALI**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

**UYGUR KAGANLIĞI YERLEŞİM YERLERİ
VE
P O R B A J I N**

SAMET ATALAY

2501130315

**TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ZEREN**

İSTANBUL – 2019

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS

TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı

: SAMET ATALAY

Numarası : 2501130315

Anabilim Dalı /

Anasanat Dalı / Programı

: TARİH / GENEL TÜRK TARİHİ

Danışmanı : DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ZEREN

Tez Savunma Tarihi

: 28.08.2019

Saati

: 14:00

Tez Başlığı

: " Uygur Kağanlığı Yerleşim Yerleri ve Por-Bajin "

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış, sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin **KABULÜNE** OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. İBRAHİM ÇEŞMELİ		Kabul
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET ZEREN		Kabul
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ MELTEM GÜNDOĞDU		Kabul

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATİ (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUALLA UYDU YÜCEL		
2- PROF. DR. ANIL YILMAZ		

ÖZ
UYGUR KAGANLIĞI YERLEŞİM YERLERİ VE P O R B A J I N
SAMET ATALAY

Siyasî tarihleriyle olduğu kadar kültür tarihleriyle de araştırmacıların dikkatini çeken Uygurlar, 744’de Türk Kaganlığı’nı yıkarak, 840’a kadar İç Asya tarihini şekillendirdikleri Orhon merkezli “Büyük Uygur Kaganlığı” döneminde, yerleşik yaşama dair kültür unsurlarından biri olarak kabul edilen yerleşim yerleri inşa etmişlerdir.

Çalışmamızda Uygur Kaganlığı kültür tarihinin sıradışı bir parçası olarak kabul edilen ve günümüzde Tuva Özerk Cumhuriyeti’nin güneyinde ve Moğolistan Halk Cumhuriyeti’nin kuzeyinde bulunan VIII-IX^{uncu} yüzyıllarda inşa edilmiş olan bu yerleşim yerlerinin konumları, planları, tipolojileri, inşa teknikleri, inşa materyalleri ve fonksiyonları incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Uygur Kaganlığı, Por Bajın, Hang-tu, Balık, Yerleşim yeri

ABSTRACT
UIGHUR KHAGANATE SETTLEMENTS AND POR BAJĪN
SAMET ATALAY

Always Uighurs take attention of researchers with their cultural history as much as with their political history. After they overthrew the Turkic Khaganate in 744, in the period of Orkhon based Uighur Khaganate which they shaped inner Asian history until 840, they built settlements which have been considered one of the cultural elements of the sedentary life.

In our thesis locations, plans, typologies, construction techniques, construction materials, and functions of these settlements have been examined which were built in the VIII-IXth century and they have been considered as a part of the Uighur Khaganate's cultural history and today located in the south of the Tuva Autonomous Republic and in the north of the Mongolian People's Republic

Keywords: Uighur Khaganate , Por Bajĭn, hang-tu, Baliq, Settlement

ÖNSÖZ

“Uygur Kaganlığı Yerleşim Yerleri ve Por Bajın” başlıklı bu tez, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığı’nda okuma şansı yakaladığım Dr. Emel ESİN’in “Ordug (Başlangıçtan Selçuklular’a Kadar Türk Hakan Şehri)” makalesinde yer alan: “... KİZLASOV, Tuva bölgesindeki Uygur devrinden kalan ve nehir kenarındaki şehirlerden 15 kadarının bilindiği ...” ifadesinden yola çıkılarak yazılmıştır.

KİZLASOV’un bu iddiasını ele almak üzere Uygur Kaganlığı yerleşimleri üzerine yapacağım araştırma ve incelemeler için geleneksel Tarihçilik yöntemleri ile yol almanın çoğu zaman yeterli olmaması sebebiyle, başta Arkeoloji, Sanat Tarihi ve Türkoloji bilimlerinin katkılarıyla disiplinlerarası bir yaklaşım eşliğinde incelemeye çalıştığım bu yerleşimler hakkında ayrıca tespit edebildiğim klimatolojik, dendokronolojik, hidrografik ve morfolojik analizlerin sonuçlarına da yer vererek Uygur Kaganlığı tarihinin cereyan ettiği mekan ve yerler hakkında buluntulardan elde edilen çıkarımları açıklamaya çalıştım.

Bu çerçevede gerçekleştirdiğim okumalar XIX^{uncu} yüzyıldan günümüze değin aralıklarla da olsa gerçekleştirilebilen İç Asya ekspedisyenlerinin, bu ekspedisyonlarda tespit edilen yerleşimlerin, -ki bu yerleşimler önceleri Avrasya arkeolojisinde en baskın öge olan “kurgan”lara dahil edilerek kategorize edilmeye çalışılmış görülüyor- bu yerleşimlerde gerçekleştirilen yüzey çalışmalarının ve arkeolojik kazıların anlatıldığı geniş ama büyük ölçüde yabancı bir literatürü önüme serdi.

Çalışmamızın birinci bölümünde, Uygur etnonimi, bu etnonimi oluşturan “boy” veya “boyar birliği”nin ortaya çıkışı, erken tarihi, Kaganlık dönemi ve t’ang hanedanı ile olan diplomatik ilişkileri anlatılmıştır. İkinci bölümde, günümüzde Orhon, Selenga, Tsagaan Sumiin ve Yenisey ırmaklarının çevresinde bulunan Uygur Kaganlığı’na tarihlenen yerleşim yerleri ele alınmıştır. Daha sonra, günümüzde Tuva Özerk Cumhuriyeti

sınırları içersinde kalan Büyük Uygur Kaganlığı'na tarihlenen yerleşim yerleri ve tezimizin ana araştırma konularından biri olan Por Bajın yerleşkesi üzerinde etraflıca durulmuştur.

Son bölümde de özellikle geniş ölçekli kazıların gerçekleştirildiği Por Bajın, Ordug Balık, Şagonar ve diğer yerleşkelerde tespit edilen, aralarında kolerasyon bulunan yapı bölümlerini, inşa tekniklerini ve inşa materyallerini inceledik ve bunları gösteren bazı örneklerin resim ve çizimlerini de çalışmamıza ekledik; ayrıca ilgili yerlerin haritalarına da tezin sonuna yer verdik.

Çalışmamda bana gösterdikleri teşvik, katkı ve yardımlarından dolayı başta tez danışmanım Öğretim Üyesi Dr. Mehmet ZEREN'e, aileme, arkadaşlarıma ve işbirliği içinde olduğum tüm öğretim üye ve elemanlarına tüm içtenliğimle teşekkür ederim.

İstanbul, VII.2019

Samet ATALAY

İÇİNDEKİLER

ÖZ	iii
ABSTRACT	iv
ÖNSÖZ	v
KISALTMALAR LİSTESİ	ix
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM

“UYGUR / UIGHUR / OUÏGHOOR / HOEİ-HO”

1.1. “UYGUR” SÖZCÜĞÜ ve UYGUR YERLEŞİMLERİ	5
1.1.1. “Uygur” Sözcüğü	5
1.1.2. Uygur Yerleşimleri.....	8
1.2. BÜYÜK UYGUR KAGANLIĞI.....	10
1.3. UYGUR-ÇİN (T’ANG HANEDANI) DİPLOMASİSİ	22

İKİNCİ BÖLÜM

ORHON BÖLGESİNDEKİ YERLEŞİM YERLERİ

2.1. KÖK ORDUG	28
2.2. ORDUG BALIK.....	32
2.3. BAY BALIK	37

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUVA BÖLGESİNDEKİ YERLEŞİM YERLERİ

3.1. BÜYÜK UYGUR KAGANLIĞI YERLEŞİM YERLERİ	41
3.1.1. Bajın Alaak I	41
3.1.2. Bajın Alaak II	42
3.1.3. Tselinnoye	44
3.1.4. Barlık.....	46

3.1.5. Şagonar I	47
3.1.6. Şagonar II	48
3.1.7. Şagonar III.....	49
3.1.8. Şagonar IV.....	51
3.1.9. Şagonar V	52
3.1.10. Balgas Bajın	52
3.1.11. Malgas Bajın	54
3.1.12. Elde Kejig.....	54
3.1.13. Teeli V.....	54
3.1.14. Çoon Terek.....	55
3.2. POR BAJIN	55

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL MİMARİ UNSURLAR

4.1. BELLİ-BAŞLI YAPI BÖLÜMLERİ	63
4.1.1. Plan.....	63
4.1.2. Platform.....	64
4.1.3. Kapı	64
4.1.4. Sur	64
4.1.5. Kule	65
4.1.6. Hendek	65
4.2. İNŞAAT TEKNİKLERİ.....	66
4.2.1. Hang-tu.....	66
4.2.2. Renzi-gong	67
4.2.3. Dou-gung.....	67
4.3. ÖNE ÇIKAN İNŞAAT MALZEMELERİ.....	67
4.3.1. Kiremit	67
4.3.2. Tuğla.....	76
SONUÇ	78
KAYNAKÇA.....	80
EKLER	88

KISALTMALAR LİSTESİ

a. eser	:	aynı eser
a.g.e.	:	adı geçen eser
a.g.m.	:	adı geçen makale / adı geçen madde
a.g.t.	:	adı geçen tez
a. yazar	:	aynı yazar(lar)
a. yer	:	aynı yer
bkz.	:	bakınız
çev.	:	çeviren (tercüme eden)
D.T.C.F.	:	Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi (Ankara Üniversitesi)
ed.	:	editör
Enst.	:	Enstitü(sü)
nr.	:	sayı
s.	:	sayfa
ss.	:	sayfadan-sayfaya / sayfaları arasında
Üniv.	:	Üniversite(si)
T.D.K.	:	Türk Dil Kurumu
T.İ.K.A.	:	Türk İşbirliği ve Kalkınma Ajansı
T.T.K.	:	Türk Tarih Kurumu
vb.	:	ve benzeri
vd.	:	ve devamı
yay.	:	yayınları / yayınevi / yayıncılık / yayınlayan (lar)

GİRİŞ

Tarih boyunca “konar-göçer” bozkır halklarının yurdu olan İç Asya, coğrafi şart ve özellikleri ile bu konar-göçer Türk halklarının “Bozkır Kültürü” adı verilen, dönemsel göçler ile besiciliğe dayanan, yaşam biçimlerini şekillendiren ana unsur olmuştur. Bu sebeple iç Asya’da XVIII^{inci} yüzyıldaki Rus hegemonyasından önce tarım ve ticarete dayalı yerleşimler nadiren inşa edilmiş, inşa edilenler ise ya konar-göçerler ile birlikte yaşayan Sogd, Çinli vd. yerleşik gruplar ile ilişkilendirilmiş ya da hızlı ve ani gelişen politik değişimler sebebiyle ortaya çıkan “sürdürülebilirlik” probleminin aşılabilmesi sebebiyle kısa süreli olmuştur.

İç Asya’nın bu “doğal akışı” VIII^{inci} ve IX^{uncu} yüzyıllarda bölgeye hakim olan Uygur Kaganlığı’nın Orhon vadisinde ve Yenisey ırmağı boyunca inşa ettiği ve özellikle t’ang Çin’i ile geliştirdiği ticaretten elde ettiği büyük gelir ile sürdürülebilirliklerini sağladığı bir dizi yerleşim ile kesintiye uğramıştır.

XIX^{uncu} yüzyıldan itibaren Rus ve Batılı araştırmacılar tarafından incelenen bu yerleşimlerin konumları, planları, mimarî özellikleri, fonksiyonları ve tarihlendirilmeleri Sovyetler Birliği döneminde yapılan arkeolojik ekspedisyonlara rağmen tam olarak açıklanamamıştır. Bu sebeple *Uygur Kaganlığı Yerleşim Yerleri ve Pro Bajın* başlıklı bu çalışmada VIII-IX^{uncu} yüzyıllarda Uygur(lar) tarafından inşa edildiği düşünülen bu yerleşimleri güncel çalışmaları da göz önünde bulundurularak aydınlatma gerekliliği önemli bir mesele olarak karşımızda durmaktadır.

Uygur tarihini incelediğimizde onu dört döneme ayırmak mümkündür. İlk başta Uygur boy-oymak birliğinin erken dönemleri ve Türk hakimiyeti altında bulundukları dönem gelir. İkinci olarak Türk Kaganlığı’nı mağlub ederek 744’de kurdukları ve 840’da Kırgızlar tarafından yıkılan “Büyük Uygur Kaganlığı” dönemi; üçüncü bir safha Kırgız saldırıları sebebiyle dört gruba bölünerek günümüz Moğolistan’ından

doğuya, batıya ve güneye gerçekleştirdikleri göçler sonucunda kurmuş oldukları “Kansu” ve “İdikut (Turfan)” devletleri dönemidir. Dördüncü dönem ise geç-orta çağlarda Uygurların Mogol hakimiyeti altında yaşadıkları, kültürel yönden ve özellikle “okur-yazar” kişilerin oluşturduğu “devlet memurları” yani devlet bürokrasisi açısından Moğol İmparatorluğu’nu işlevsel olarak etkileyerek şekillendirdikleri dönemdir.

Emel Esin, eski Türkçe söz varlığına dayanarak Ordug Balık için “il (él) örgünü” ve “il (él) ebi (evi)” tabirlerini kullanmaktadır. “Ordu” veya “Ordug” sözcüğünü ise hükümdarın (kaganın) otagının veya çadırının, kendisine refakateden muhafız ve görevli diğer erkanı ile birlikte, bulunduğu yüzölçümü olarak geniş olmayan ve tahkim edilmiş bir alan içinde bulunan bir mekan (iç kale) karşılığında açıklamaktadır.¹

“Ordug Balık”ı ise bir yerleşkeye ilave edilmiş veya Kagan “Ordug”u (kalesi) çevresinde kurulmuş yapı olarak açıklamakta; iç kalede bulunan Kagan ve ileri gelen kişilerden dolayı “yönetim merkezi” olarak kabul edilen çekirdek bölüm ile burasının “başkent sıfatını ve işlevini” karşıladığı sonucuna ulaşmaktadır.²

XIX^{uncu} yüzyıldan günümüze değin aralıklarla da olsa gerçekleştirilen iç Asya ekspedisyenları, bu ekspedisyenlarda tespit edilen yerleşimler, -ki bu yerleşimler önceleri Avrasya arkeolojisinde en baskın öge olan “kurgan”lara dahil edilerek kategorize edilmeye çalışılmış görülüyor- bilimsel yüzey araştırmaları ve bilimsel kazı çalışmaları ile incelenerek “yerleşim yeri” veya “yerleşke” olarak yeniden kategorize edilmişlerdir.

¹ E. Esin, “Ordug (Başlangıçtan Selçuklular’a Kadar Türk Hakan Şehri)”, **Ankara Üniv. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, VII/10-11, Ankara 1972, s.135 vd.

² Kaganın, öncelikle silahlı, maiyyeti ve erkanı ile birlikte bulunması, günümüzde “silahlı kuvvetler-ordu” olarak bilinen kamusal yapının etimolojisinin buraya bağlanmasını desteklemektedir; bu birliktelik aynı zamanda “yönetim merkezi” olduğundan başkend olgusunda karşılamaktadır.

E. ESİN, diğer yandan A. N. BERNŞTAM'ı referans göstererek, eski Türk şehrinin “Ordug”, “Balık” ve “Kıy” adı verilen bölümlerden oluştuğunu ve bu tipolojinin tıpkı İran şehirlerindeki “Kuhandîz (iç kale)”, “Madina” veya “Şahrîstan (iç şehir)” ve “Rabaz (dış mahalle)” adı verilen bölümlerden oluşan şehir tipolojisi ile benzeştiğini ileri sürer. Yine Türk şehirlerinin adeta bir dağı andıran heybetli ve yüksekte bir set veya platform üzerine inşa edildiğini söyler.

“Balık” sözcüğünün, “balçık”, yani yerleşkelerin yapımında kullanılan hammaddeden geldiği varsayımı, aksi isbat edilmediği takdirde tutarlı görünmektedir. Diğer yandan Türk ve Uygur Yazıtları'nda karşılaştığımız “Ordug” sözcüğünü KAŞGARLI MAHMÛD, “... *melik kasabasıdır ... yani imamet (devlet idaresi) beldesidir ...*” şeklinde açıklamaktadır ki bu daha geç-orta zamanlarda karşılık bulmuş bir tanımlama olmasına rağmen özünde gerçeği vurgulamaktadır.

Arkeolojik araştırmaların sonuçları somut bir şekilde yukarıdaki tarihî ve etimolojik delilleri destekler mahiyettedir. Yerleşim yerlerinin genel planları, iç bölümlerinin detayları, kullanılan inşa teknikleri ve malzeme buluntuları “Ordug” kavramını ve anafikrini netlikle ortaya koymaya yönelik çıkarımlardır.

Diğer yandan Uygur varlığının “il-devlet” yapısı altında geçirdiği zaman tarihde değişik olguların ve faaliyetlerin görüldüğü bir dönemdir; bundan anlayacağımız, aşağıdaki bölümlerde detaylandırılacak olan Uygur-Çin (t'ang Hanedanlığı) diplomasi ve ticaret ilişkileri konularıdır.

Uygur Kaganlığı birçok seferde t'ang hanedanlığının müttefiki olmuş hatta Çin'in iç işlerine müdahale etmiştir. Politik evlilikler gerçekleştirilerek Çinli prensesler Uygur saraylarında yer almış akrabalıklar tesis edilmiştir.

Ayrıca ilk önceleri vergi ya da haraç veya “hediye” gibi nitelendirilen karşılıklı gönderiler, Uygur Kaganlığı bünyesinde önemli bir etnik varlık olan Sogdlu tüccarlar vasıtasıyla takas ticaretine yol açarak

genişlemiş at-ipek ticareti ağırlığı hissedilir bir şekilde Uygurların hayatında yer almıştır. Öyleki kaganlık Çin'den elde ettiği ipeği kendi içinde alış-veriş aracı olarak kullanmış ve başka topluluklarla da yaptığı ticarete ipeği ihrac malı gibi satabilmiştir.

Uygur Kaganlığı'nın egemenliği, ticarî karakterinin sağladığı kazanımlar yanında askerî karakteri ile de pekişerek "İpek Yolu"nun kontrolünü sağlamada da olumlu bir manzara ortaya koymuştur.

Kaganlık yıkıldıktan sonra karşılaştığımız Uygur tarihi, askerlik karakterinin uyum içerisinde ticarî karaktere evrildiğini temsil eder. Birçokları için pek olumlu karşılanmayan bu durum aslında medeniyet tarihi açısından bakıldığında kolay kolay elde edilemeyecek bir başarı olarak görülebilir; zira Uygur etnonimini sahiplenenler sanat-edebiyat, yazı-alfabe, kurallar ve hukuk sistemi alanlarında kendilerinden bahsttireceklerdir.

BİRİNCİ BÖLÜM

“UYGUR / UIGHUR / OUÏGHOUR / HOEÏ-HO”

1.1. “UYGUR” SÖZCÜĞÜ ve UYGUR YERLEŞİMLERİ

1.1.1. “Uygur” Sözcüğü

Uygur(lar) pek çok diğer Türk boyu ve devleti gibi tarihleri boyunca farklı isimler altında anılmışlardır zira O(nlar)’a ait kayıtlar değişik dil ve alfabelere sahip komşu-dost-müttefik-hasım-düşman olanlar tarafından tutulmuştur. Uygur adı Çin kaynaklarında, Kuzey Wei Hanedanı (386-558) döneminde “kao-ch’ e (kao-ch)”, Sui Hanedanı (589-618) döneminde “weihe (weiwu, wu-ho, wu-hu)”, “yuan-he (yuange)”, T’ ang Hanedanı (618-907) döneminde “hoeï-ho, hui-hu (höyhe, huihu)” ve Yuan Hanedanı (1280-1368) döneminde “weiwuer” şeklinde anılmıştır.³

Eski Türk yazıtlarında “Uygur”, “On Uygur” şeklinde dokuz defa anılan Uygur adı⁴, Arab-İslam kaynaklarında VIII^{inci} yüzyıldan itibaren “Gûz, Oguz, Tokuzguz, Toguz Oguz, Tokuz Uyghur”⁵, Tibet kaynaklarında ise “Hor, Hôr” olarak⁶ ifade edilmiştir.

³ E. Bretschneider, **Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources: Fragments Towards The Knowledge Of The Geography And History Of Central And Western Asia From The 13th To The 17th Century**, I, London, 1888, s.238; E. Aydın, **Uygur Yazıtları**, İstanbul, 2018, s.13; J. R. Hamilton, “Tokuz Oguz ve On Uygur”, (çev. Y. Koç-İ. Birkan), **Türk Dilleri Araştırmaları**, VII (1997), Ankara, 1997, ss.190-194; P. Golden, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (çev. O. Karatay), İstanbul, 2016, ss.167-168.

⁴ Asya’daki Türk yazıtlarında “Uygur” ve “On Uygur” ifadesinin geçtiği bu yerler için bkz.: Aydın, a.g.e., s.14, 34, 35, 36, 37, 52, 86; a. yazar, **Orhon Yazıtları**, İstanbul, 2017, s.94; a.yazar, **Yenisey Yazıtları**, Konya, 2015, s.142; H. N. Orkun, **Eski Türk Yazıtları**, I-IV, Ankara, 1994³, s.66, 156, 164.

⁵ Hamilton, a.g.m., ss.188-190; V. Minorsky, “Tamîm Ibn Bahr’s Journey To The Uyghurs”, **Bulletin Of The School Of Oriental And African Studies**, XII/2, London, 1948, ss. 285-289; Golden, a.g.e., s.167; A. Z. V. Togan, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, İstanbul 1970², s.56.

⁶ H. Chi-Huei, **T’ ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, Doktora Tezi, İstanbul, 1970, s.72.

Çin, Türk, Arab ve Tibet kaynaklarında yukarıda ifade ettiğimiz şekillerde geçen “Uygur” adı üzerine yapılan lingüistik-etimolojik çalışmalar sonucunda ortaya çıkan görüşlerden ve anlamlandırmalardan bazıları ise şunlardır:

— J. Néméth, “izlemek, uymak” fiillerinden yola çıkarak, “uyan /uyum sağlayan, isyan etmeyen” anlamlarına geldiğini ileri sürmektedir.⁷

— V. Thomsen, Néméth’in ileri sürdüğü tanımlamayı yanlış bulduğunu ifade ederek, Uygur sözcüğünün anlamının “udgur” kökünde aranması gerektiğini ileri sürmektedir.⁸

— G. Clauson, “takib eden” anlamına geldiğini ifade eder.⁹

— J. R. Hamilton, eski Türk yazıtlarında geçen “uyur” veya “uyar” sözcüğünün kökü olarak gördüğü ve “bağlaşık / uygun” anlamı taşıyan “uy” sesinden yola çıkarak “On Bağlaşıklar” veya “Bağlaşıklar (ittifak edenler)” anlamına geldiğini ileri sürmektedir.¹⁰

— S. Tezcan, Tibet kaynaklarında Uygurların “Hor” sözcüğü ile anılmalarından hareket ederek, Uygur adının söz başında “-h” harfinin bulunması ihtimalini sorgulamıştır. Uygur sözcüğünün “orman, çukur (?)” sözcüğünden türemiş olduğunu ileri sürmektedir.¹¹

— J. P. Roux, “Ebeveyn, müttefikler” anlamına geldiğini ileri sürmektedir.¹²

— E. Aydın, “Bağlaşmak, ittifak kurmak” anlamına geldiğini ileri sürmektedir.¹³

⁷ İ. Kafesoğlu, **Türk Millî Kültürü**, İstanbul, 1984³, s.122; Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.17.

⁸ V. Thomsen, **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, (çev. V. Köken), Ankara 2002², ss. 218-219.

⁹ G. Clauson, “A Note On Qapqan”, **The Journal Of The Royal Asiatic Society Of Great Britain and Ireland**, nr.1-2 (April 1956), Cambridge, 1956, s.75.

¹⁰ Hamilton, a.g.m., s.219.

¹¹ Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.17; S. Tezcan, “1283 Numaralı Tibetçe PELIOT El Yazması’nda Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, **Bilimsel Bildiriler 1972**, Ankara, 1975, s.303.

¹² J. P. Roux, **Türklerin Tarihi: Pasifik’ten Akdeniz’e 2000 Yıl**, İstanbul, 2015 s.39.

Bu görüşler içerisinde en çok rağbet gören iki görüş Clauson ve Néméth'in ileri sürmüş oldukları “takib eden”, “uyum sağlayan” şeklindeki anlamlandırmalardır.

Etimolojik çalışmaların yanı sıra “Uygur” sözcüğü bir kavram olarak ele alındığında, sözcüğün bugün de varlığını sürdüren bir “etnonim” olduğu karşımıza çıkar. Uygur etnoniminin bir insan topluluğunun tanımlanmasında kullanılmasının ve bunun kalıcı bir “adlandırma” olmasının dayandığı temel ise, bu (boy, ya da uruglar / oymaklar topluluğunun) oluşumun “Büyük Uygur Kaganlığı” adı altında “bağımsız bir devlet” kurup, tarihte bundan sonra daha belirgin ve kalıcı bir izle yer kazanmış olmasıdır.

Bugüne kadar gelen “Uygur kavramı” ad-tanımlanma özelliğinin (etnonim) kaynağı esas itibarı ile Büyük Uygur Kaganlığı'nın varlık göstermesinden doğmuştur; burada belirtmek gerekir ki bu ad hiçbir zaman kahramanlık göstermiş ünlü bir kişiye veya aile-sülaleye dayanmamaktadır. İster boy olsun, isterse kaganlık (devlet) çapında olsun, her zaman için tek bir (siyasî) birliktelik-kapsama yapısını ve bu yapı (él-il ve tug) altında toplanarak varlıklarını sürdüren insanları (ulus-millet-bodun) ifade ve temsil etmiştir; yani “Uygur” bir “devlet adı”dır.

“Ötüken Uygur” veya “Orhon Uygur” Kaganlığı olarak da anılan Büyük Uygur Kaganlığı dağıldıktan sonra, bu “adı” bırakmayarak devam ettirenler tarihte meydana getirdikleri bir çok kültür-medeniyet oluşumları ile de kayda değer izler bırakmışlardır; mesela orta zamanlardaki Mogol siyasî yapılanmalarında devlet bürokrasisinin “Uygur” kökenlilerden meydana geldiği tarihçilerce kabul edilmiştir.¹⁴

¹³ Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.18.

¹⁴ Her ne kadar kronolojik olarak konumuzun dışında kaldıkları için değinmediğimiz, Büyük Uygur Kaganlığı'nın dağılmasından sonraki dönemlerde, Uygur adı-kimliği altındaki göç eden gruplar özellikle Tarım-Turfan havzasında (Doğu Türkeli) azımsanmayacak medenî işler gerçekleştirerek tarihte apayrı bir safha açmışlardır. Sanat faaliyetleri, kendi adları ile anılacak olan “alfabeleri” ilk akla gelenler olarak sayılabilir;

1.1.2. Uygur Yerleşimleri

Kutluk Bilge Köl Kagan, Büyük Uygur Kaganlığı'nın kuruluşunun hemen sonrasında Çin'e gönderdiği tun chou-lo başkanlığındaki bir heyet ile t'ang İmparatoru hsü-an t'sung'a, egemenliğinin sınırlarını, bir başka deyişle ülkesinin coğrafyasının nereleri kapsadığını şöyle açıklıyordu: "... güneyde Gobi çölüne, batıda Altun (Altay) dağlarına, doğuda szu-wei (?)'ye kadar olan bölgenin 'Kaganı' benim ...".¹⁵

Genel olarak eski Türk, Türksoylu ve diğer Asya topluluklarının "yerleşik" olmayıp "göçebe / konar-göçer" yaşam kültürüne sahip oldukları varsayımı, tarih algısı ya da önyargı gibi karşımıza çıkarılır. Bu "Batılılar"ın öncülüğünü yaptığı bir varsayımdır ve incelenmesi, tartışması başka bir zaman yapılacak bir konudur. Oysa her ne şekilde yaşam sürerlerse sürsünler onların hayatlarını idame ettirdikleri bir coğrafya tüm zamanlarda varolmuştur.

Yerleşim yerleri özellikle su kaynaklarına yakın olarak "iki ırmak arasında" yer alan topraklarda, göl veya akarsu kenarında bulunur. Bu durumun birçok uygarlıkta ortak bir özellik olması insanların ve besledikleri, yerine göre avladıkları hayvanların yaşam koşulları, güvenlik ve stratejik konum, iktisadî-ticarî amaçlar (kervan güzergahları) gibi sebebler doğrultusunda anlaşılabilir.

Keşifler, haritacılık ve coğrafya biliminin gelişmesiyle "yer"lerin tanım, tasvir, tarif ve ifade edilmeleri, bazı dil ve alfabe problemleri ile karşılaşılrsa bile (buna politik zorlamaları da katabiliriz) artık Dünya'da bilinen ortak bir standart kazanmıştır. Nitekim Asya kıtasında varlık bulan,

Türkiye Türkçesi'ndeki "Uygur-Uygurluk" sözcüğü ve kavramı da genel olarak "Uygur(lar) ile ilişkilendirilir.

¹⁵ C. Mackerras, "Uygurlar", (çev. Ş. Tekin), **Erken İç Asya Tarihi**, (ed. D. Sinor), İstanbul, 2003, s.425; G. Çandarlıoğlu, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)**, İstanbul, 2013², s.13.

tezimin konusu olan, Türk Kaganlığı'nın devamında aşağı-yukarı aynı coğrafyaya yerleşen, Büyük Uygur Kaganlığı genel olarak “orta Asya” diye bilinen Asya'nın çok geniş bölgesinin kuzey-doğusunu kapsayan “İç Asya” diye tarif edilen kısmında karşımıza çıkar. Birçok tarihçi ve ekol değişik kaygı ve sebeplerden tarih anlatımlarında, yer adlarını aslında olması gereken coğrafi belirlemelere ve tanımlamalara göre değil; bunlara aldırmaıyıp, kalıplaşmış hatta ideoloji ürünü tarifler ile sunma gayretindedirler.

Aslında coğrafyacılıkta kendi öz tanımlamalarımızı Türkçe ifade etmekteki tereddütümüzdür bu; Batılı (İngiliz, Alman.vb.) veya Doğulu (Rus, Çinli, vb.) coğrafya ve tarihî coğrafya tanımlamalarını ister-istemez bir şekilde kullanıyoruz ama İç Asya'ya, orada varlık bulmuş kendi kimlik ve öz kültürümüzden doğacak bir coğrafi adlandırma bulmak mümkündür: “Türk” ve öz Türkçe bir kelime olan “yer / yir = yér” sözcüğünün birlikte ifade edilmesi, yani “Türk yeri”, (Kök) Türk Kaganlığı'ndan dolayı; “Uygur yeri” Uygur Kaganlığı'ndan ötürü, vb. bu meseleye Türkçe bir çözüm olarak kabul edilebilir.

Uygur Kaganlığı'na aidiyeti belirlenen yerleşkelerin detaylı konum ve koordinatları ilk önce buralarda yapılan kazı çalışmaları bünyesinde ortaya konmuştur; söz konusu yerleşim yerleri lokal olarak, yakınında bulundukları mahallî tanımlamalara bağlı kalarak oradaki ırmağ, göl, köy, kasaba vb.nin adları ile tanımlanmışlardır, dolayısıyla herhangi bir tarihî yerleşkenin yerini-konumunu bulmak için aynı adla anılan güncel yerlere dikkat etmek lazımdır.

Konumuz kapsamında incelenen Büyük Uygur Kaganlığı yerleşim yerleri, Orhon bölgesi ve Yenisey bölgesi olarak iki ana bölümde, yani iki temel coğrafi bölgede ele alınmıştır. Orhon coğrafi bölgesi kısaca, ki buraya kaganlığın adını ifade ederken de dile getirdiğimiz (Ötüken Uygur Kaganlığı) Ötüken bölgesi tanımlaması da yapılır, Baykal gölüne dökülen Orhon ırmağı, yakınındaki Selenga ırmağının suladığı vadi tabir edilen

kuzey, kuzey-doğu Moğolistan coğrafyasında bir bölge olarak tarif edilebilir. Türk Kaganlığı'nın başkenti ve merkezi olan Ötüken, Ordug Balık'ı içinde barındıran bölgedir; aynı şekilde Büyük Uygur Kaganlığı da burayı başkent ve merkez olarak kullanmıştır, yerleşim yeri sonraki dönemlerde Har Balgas / Kara Balgasun adıyla bilinir olmuştur.

Yenisey coğrafi bölgesi de tanımlamasını, günümüz Tuva Özerk Cumhuriyeti (Rusya Federasyonu)'nden almakla birlikte tabii olarak Yenisey (Yenisei, Ene sub = ana su) ırmağının ve kollarının suladığı havzayı, bölgedeki birçok gölü ve terrafrost (donmuş toprak) arazileri kapsar. Bu coğrafyada Uygur kimliği ile ilişkilendirilen birçok yerleşim yeri kalıntısı tespit edilmiş olup bunların üzerindeki kazı ve inceleme çalışmaları uluslararası bilim ekipleri tarafından yapılmış ve halen de sürdürülmektedir.

Şimdilik yerleşkelerin çoğunlukla kale-kent, ordug veya ileri-karakol amaçlı ve kamusal işlevli oldukları, kuzeyden gelebilecek, özellikle tayga kuşağının güneyinde yaşayan Kırgız boylarının saldırılarına karşı, inşa edildikleri düşünülüyor.

1.2. BÜYÜK UYGUR KAGANLIĞI

Bir bütün olarak incelendiğimizde Uygur tarihini dört döneme ayırmak mümkündür. Bu dönemlerden ilki Uygurların Hun, Juan Juan ve Türk hakimiyeti altında bulundukları dönemdir. İkincisi Türk Kaganlığı'nı mağlub ederek 744'de kurdukları ve 840'da Kırgızlar tarafından yıkılan "Büyük Uygur Kaganlığı" dönemidir; üçüncüsü Kırgız saldırıları sebebiyle dört gruba bölünerek Moğolistan'dan doğuya, batıya ve güneye gerçekleştirdikleri göçler sonucunda kurmuş oldukları "Kansu" ve "İdikut (Turfan)" devletleri dönemidir. Dördüncü dönem ise Uygurların Mogol hakimiyeti altında yaşadıkları ve kültürel olarak Mogol İmparatorluğu'nu şekillendirdikleri dönemdir.¹⁶

¹⁶ H. Tokuda, *Uygur-Çin Ticarî İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9uncu Yüzyıllarda)*, Ankara Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, Ankara 2010, ss.60-61.

Kaganlık öncesi Uygur tarihi hakkındaki bilgiler V_{inci} yüzyıla kadar son derece sınırlıdır. Çin kaynaklarına göre Uygurların atası, Hun hükümdarının kızının (veya yeğenin) oğlu idi.¹⁷ Uygurlar V-VI_{inci} yüzyıllarda İç Asya'yı idare eden j_{uan} j_{uan}lar'a, "kao' ch-e"¹⁸ adı ile dahil olmuşlardır¹⁹. Yine VII-VIII_{inci} yüzyıllarda birinci ve ikinci Türk Kaganlığı içerisinde sie-yen-to, k'i-pi-yu, tou-po, kou-li-kan, to-len-ko, pou-ku, pa-ye-kou, t'ong-lo, hoen, se-kie, hou-sie, hi-kie, a-tie ve pe-si boylarından oluşan "t'ie-le" adı verilen "Tölö"²⁰ boy birliğine yuen-ho adı ile dahil oldukları²¹ ve eski Çin başkenti ch'ang-an'dan 6900 li kuzeyde, Orhon ve Selenge ırmakları arasında yaşadıkları, bilinmektedir. 100 bin nüfusa sahip oldukları, elli bin seçme asker çıkardıkları ve Türk Kaganlığı'nın kuzey sınırını korudukları ifade edilmektedir.²²

605'de Batı Türk Kaganı chu-luo kuzeydeki t'ie-le boylarından bazılarını saldırarak Sir Tarduş liderlerinden bazılarını öldürdüğünde isyan eden t'ie-le boyları, başlarında "Erkin" unvanlı bir idarecinin bulunduğu Uygurların da katılımıyla, Batı Türk Kaganlığı'nın kuzey sınırlarını yağmaladıklarında Uygurlar nihayet güçlü bir siyasi figür olarak kaynaklar ışığında tarih sahnesine çıkmışlardır.

¹⁷ B. Ögel, "Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler: Uygurların Menşe Efsanesi", **Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi**, VI/1-2 (1948), Ankara, 1948, s.18; a. yazar, **Türk Mitolojisi**, Ankara, 1993², ss.3-90.

¹⁸ Büyük tekerlekli arabası olanlar (yüksek araba(lılar) = "kagnı(lılar)").

¹⁹ C. Mackerras, **The Uighur Empire: According To The T'ang Dynastic Histories**, Canberra 1972, s.8; A. Taşağıl, "Uygurlar", **Türkler**, II, Ankara, 2002, s.218.

²⁰ "Tölö" Türk soylu topluluklarda, "baskın olan" ve "doğu" tarafında yer alan çok geniş bir etnik gruptur; bu geniş akraba grubu içerisinde birçok boy-oymak-urug hatta Türko-Mogol unsurların bile yer aldığı görülür. Türkçe "döl / töl" sözcüğü bununla alakalıdır, kavram olarak baskın-egemen (dominant) olanı ifade eder; günümüzde Altay, Hakas Tuva bölgelerinde yaşayan kişilerin büyük çoğunluğu kendilerini bu ana etno-akraba grupundan saymaktadırlar.

²¹ Bretschneider, a.g.e., s.240; Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.19; Mehmet Zeren, **Çin Kaynaklarına Dayanarak Batı Kök Türkleri Hakkında Bilgiler**, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Doktora Tezi, İstanbul, 2004, s.148 vd.

²² Golden, a.g.e., ss.169-170.

627’de pu’ sa idaresindeki Uygurlar, Sir Tarduş grubu ile birlikte vergilerin arttırılması yüzünden isyan ederek Kök Türkler’in kuzey sınırlarını ele geçirmişlerdir. Türk Kaganı jie-li, oğlu yu-gu chad komutasında yüz bin kişilik bir orduyu Uygurlar  zerine gönderdi ancak bu orduyu mağlup eden pu’ sa “Alp İlteber” unvanını alarak Orhon ve Selenge arasındaki bölge üzerindeki hakimiyet iddiasını güçlendirdi. Pu’ sa’nın ardından iktidara gelen tu-mi-du 646’da Sir Tarduşları mağlup ederek onların topraklarını ele geçirdi ve kendisini “kagan” ilan ederek Çin’e elçiler gönderdi. Çin etkisi altında kalan tu-mi-du Kagan 648’de Uygurlar tarafından devrildiğinde yerine adı tespit edilemeyen başka birisi kagan ilan edilmiş ancak bu yeni kagan da kısa bir süre sonra Çinliler tarafından öldürülmüştür.

po-jun Kagan döneminde Uygurlar Çin’in kışkırtması ile Batı Türk Kaganlığı’na saldırmışlardır. 651’de Çin’in talebi  zerine Kore’deki isyanı bastıran Uygurlar, 656’da On Ok’ları mağlup ederek günümüz Ta kend’ine kadar ilerlediler. 661, 663 ve 668’de Çin’e isyan eden Uygurlar başarılı olamadılar. 680-681’de İkinci Türk Kaganlığı kurulduğunda tekrar Türkler’e katıldılar.

Kapgan Kagan (691-716) döneminde pek çok diğer boy gibi cezalandırılma seferlerine maruz kalan Uygurlar   l  geçerek gan’ z-hou ve liang’ z-hou arasındaki bölgeye yerleşmişlerdir. 716’da ise Kapgan Kagan’a saldıran t’ ang ordusu’nu desteklemişlerdir.

742-743’de Karluk, Basmıl ve Uygur oymakları Türk kaganı Ozmış’ı öldürerek bölgede büyük bir karışıklığın çıkmasına yol açtılar. Bu karışıklı neticesinde Basmıllardan xie-die-yi-shi idaresinde yeni bir kaganlık kurularak, Uygurlar sol, Karluklar sağ yabguluğunu oluşturdular. 744’de Uygur ve Karluk oymakları bu sefer de Basmıl Kaganı xie-die-yi-shi’yi öldürdüler ve “Kutlug Bilge K l (k’u-li p’ei-lo)”  “Kagan” unvanı ile tahta çıkararak Uygur Kaganlığı’nı kurdular.

744’de Kutlug Bilge Köl Kagan liderliğindeki Uygurlar, Yüksek İç Asya’da’daki egemen güç oldular; “Yaglakar (yo-lo-ko)” boyu tarafından idare edilen hou-tou-ko, tou-lo-ou, me-ko-si-ko, a-ou-tso, ko-sa, hou-wen-sou, yo-ou-ko, ki-ye-ou, pa-si-mi (Basmıl) ve ko-lo-lou (Karluk) boyları ile birlikte “Büyük (/ Ötüken / Orhon) Uygur Kaganlığı’nı kurdular.²³ Bir yıl sonra, 745’de Kutlug Bilge Köl Kagan Doğu Türkleri’nin son kaganı olduğunu iddia eden bai-me’yi öldürerek bölgesel hak iddialarına karşı çıkabilecek son meşru rakibini de ortadan kaldırmış, bu olayın hemen ardından tun chou-lo başkanlığındaki bir heyeti t’ang İmparatoru hsü-an t’sung’a göndererek güneyde Gobi çölüne, batıda Altun (Altay) dağlarına, doğuda szu-wei (?)’ye kadar olan bölgenin²⁴ “Kaganı” olduğunu bildirmiştir.²⁵

Kutlug Bilge Köl Kagan’ın 747’deki ölümünün ardından yerine oğlu, “Tengride Kut Bolmuş Él İtmiş Bilge” (mo-ho-yen-ch’ou = Moyençor (?)) Kagan oldu ancak babası döneminde Yabgu olan Tay (= Küçük) Bilge Tutuk ile mücadele etmek zorunda kaldı.²⁶ Tutuk’un mağlub edilmesinin ardından, Altay dağlarının güney-batı eteklerinde bulunan On Oklar’a sığınmış olan Karluklar’a, devamında Çu ve Talas ırmakları civarında bulunan Türkiş(k)ler’e karşı, Uygur Kaganlığı’na isyan ettikleri gerekçesiyle başarılı bir sefer düzenleyerek bu boyları itaat altına almış ve Kaganlık’ın sınırlarını batıda Seyhun ırmağına kadar genişletmiştir.

756’da t’ang imparatoru su-tsung bir yıldır şiddetli bir şekilde devam etmekte olan an lu-shan isyanının²⁷ bastırılması için yardım istemek amacıyla Uygur Kaganlığı’na li ch’eng-ts’ai ve shih

²³ Hamilton, a.g.m., s.193, 196; Zeren, a.g.t., s.159; Golden, a.g.e., s.168; Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.22.

²⁴ Mackerras, “Uygurlar”, s.425; Çandarlıoğlu, a.g.e., s.13.

²⁵ C. Mackerras, “Sino-Uighur Diplomatic And Trade Contacts (744 To 840)”, **Central Asiatic Journal**, XII/3, Wiesbaden, 1969, s.221 vd.; Çandarlıoğlu, a.g.e., s.12 vd.

²⁶ Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.27.

²⁷ An Lu-shan isyanı hakkında detaylı bilgi için bkz.: Edwin G. Pulleyblank, **The Background and Early Life of An Lu-Shan**, Doktora Tezi, Londra, 1951.

ting-fan başkanlığında bir heyet göndermiştir. Tengride Kut Bolmuş Él İtmiş Bilge Kagan Çin İmparatoru'nun yardım isteğine olumlu cevap vererek, isyanın bastırılmasında ve Çin'in her iki başkentinin de (ch' ang-an ve lo-yang) kurtarılmasında hayatî rol oynayacak Tudun komutasında bir orduyu Çin'e göndermiştir.²⁸

Tengride Kut Bolmuş Él İtmiş Bilge Kagan 758'de, to-hai a-po başkanlığında bir heyeti Çin İmparatoru su-tsung'a göndererek diplomatik evlilik²⁹ teklifinde bulunmuştur. İmparator, bu isteği kabul ederek prenses ning-kuo'yu kagan ile evlenmesi için göndermiştir. Evlilik yoluyla elde edilen bu ittifak Uygurları 820'ye kadar Çin'den her istediklerini elde edecekleri konuma yükselten ana unsur olarak değerlendirilmektedir.

758'de Yenisey ırmağının güneyinde bulunan Çik'leri idaresi altına alan Tengride Kut Bolmuş Él İtmiş Bilge Kagan, yine Yenisey ırmağının kuzeyinde bulunan Kırgızlar'ı da ağır bir yenilgiye uğratarak, Kırgız etkisini ve yayılmasını ırmağın kuzeyinde durdurarak Kırgızların Çin ile ilişkilerini sınırlandırmıştır.³⁰ Aynı yıl Selenge ırmağı civarında bulunan Sekiz Oguz ve Dokuz Tatarlar da isyan ettikleri için Kagan tarafından yenilgiye uğratılmışlardır.³¹

Tengride Kut Bolmuş Él İtmiş Bilge Kagan'ın 759'da ölmesi üzerine, küçük oğlu³² Böğü, Tengride Bolmuş Él Tutmuş Alp Külüg Bilge

²⁸ Mackerras, "Sino-Uighur ...", ss.221-222.

²⁹ Uygur Kaganlığı ve T' ang Çin'i arasındaki diplomatik evliliklerin amacı ve sonuçları üzerine detaylı bilgi için bkz. P. Yihong, "Marriage Alliances And Chinese Princesses In International Politics From Han Through T' ang", **Asia Major**, X/1-2, 95-131, Taipei, 1997.

³⁰ M. R. Drompp, "The Yenisei Kyrgyz From Early Times To The Mongol Conquest", **Türkler**, I, Ankara, 2002, s. 482.

³¹ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.13; Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.54.

³² G. Çandarlıoğlu, büyük oğlu daha önce işlemiş olduğu bir suçtan dolayı öldürüldüğü için tahta Böğü çıkmıştır derken, E. Aydın sadece büyük oğlunun öldürüldüğü bilgisini vermektedir.

unvanı ile kagan oldu.³³ Yeni kagan aynı yıl, daha önceden p'u-ku huai-en'in³⁴ kızıyla evlenmiş olduğu için, prenses ning-kuo merhum kagan için yas tuttuktan sonra Çin'e geri gönderilmiştir.³⁵

Uygur yardımına rağmen Çin'de an lu-shan'ın başlatmış olduğu isyan 756'daki Uygur yardımına rağmen, 762'de O'nun oğlu shih ch'ao-i tarafından tüm şiddeti ile sürdürülmekteydi. t'ang İmparatoru ta'i-tsung isyanın bastırılması için liu ch'ing-t'an'ı yardım talep etmek üzere kagan'a gönderdi, ancak öyle anlaşılıyor ki, shih ch'ao-i ve Tibetlilerin hal-i hazırda Çin'i işgal planlarından haberdar olan ve oluşacak bu karışıklıkta çeşitli kazanımlar elde etmeyi hedefleyen Tengride Bolmuş Él Tutmuş Alp Külüg Bilge Böğü Kagan bu sebeple ch'ing-t'an ile olan görüşmesinde son derece soğuk davranarak, Çin imparatoru'nun yardım talebini reddetmiştir. İmparator ta'i-tsung, Uygurların shih ch'ao-i ile ortak hareket etmelerini önlemek ve Uygurların desteğini sağlamak için aynı yıl bu defa kagan'ın kayınpederi olan p'u-ku huai-en'i elçi olarak göndererek kaganı Çin'e yardım etmesi için ikna etmeyi başardı³⁶ ve Tengride Bolmuş Él Tutmuş Alp Külüg Bilge Böğü Kagan ordusunun başında Çin içlerine kadar giderek isyanın bastırılmasında önemli bir rol oynadı.³⁷

shih ch'ao-i isyanının bastırılması t'ang hanedanı için olduğu kadar Uygur Kaganlığı için de bir dönüm noktası olarak kabul edilmektedir zira Tengride Bolmuş Él Tutmuş Alp Külüg Bilge Böğü Kagan Çin'de bulunduğu sırada tanıştığı “Manik (Manich) Rahipleri'nden çok

³³ Aynı zamanda *Tariat Yazıtı*'nda unvanı “Bilge Kutlug Tarkan Sengün” olarak geçiyor, bkz. Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.48.

³⁴ p'u-ku huai-en hakkında detaylı bilgi için bkz.: T. D. Baykuzu, “T'ang Hanedanlığı'nın Büyük Türk Generali p'u-ku huai-en”, **Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi**, LIV/1, Ankara, 2014, s. 377 vd.

³⁵ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s.224; Çandarlıoğlu, a.g.e., ss.14-15.

³⁶ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s.225 vd.

³⁷ Mackerras, “Sino-Uighur...” s. 224.

etkilenerek onları beraberinde ülkesine götürerek 763’de Mani(k) inancını kabul etmiş ve “Maniheizm”i Kaganlık’ın resmî dini haline getirmiştir.³⁸ Bu durum kültürel olarak Uygur Kaganlığı’nı derinden etkilediği gibi Çin’de tahkikat ve yasaklamalara maruz kalan Maniheizm’in yayılabilmesi için yeni bir fırsat yaratmış hatta Çin içerisinde bile Uygur kaganları tarafından korunabildikleri bir dönem yaşamalarına neden olmuştur. Maniheizm’in Büyük Uygur Kaganlığı’nın resmî dini olması Sogdlular’a da -Tun Baga dönemi hariç tutulmak üzere-, neredeyse Kaganlık’ın yıkılışına değin muhafaza edecekleri ayrıcalıklı konumlarını sağlamıştır.³⁹

764’de t’ang hanedanı bu sefer, bizzat kagan’ın kayınpederi p’u-ku huai-en’in isyanı ile büyük bir krizin içine girdi; p’u-ku huai-en Tibetliler ile anlaşmıştı ve hal-i hazırda kagan’ın kardeşi hu-lu tu-hu tarafından idare edilen bir Uygur ordusu tarafından da desteklenmekteydi. Ancak iki yüz bin kişilik bir orduya komuta eden p’u-ku huai-en’in 765’deki ani ölümü ve imparator tarafından kaganın desteğini almak için gönderilen kao-tzu’nun başarılı diplomatik girişimleri ile Uygurlar, ayaklanmanın en büyük destekçisi ve müttefikleri olan Tibetlileri, Çin ordusu ile birlikte büyük bir hezimete uğratarak isyana son verdiler.⁴⁰ Uygurlar gerçekleştirdikleri bu manevra ile hem Çin üzerindeki hakimiyetlerini pekiştirdiler hem de 100000 parça ipek elde ettiler.⁴¹

779’da t’ang imparatoru tai-tsung’un ölümünün ardından Çin’de “büyük yas” ilan edildi. Kaganın yakın çevresinde bulunan bazı Sogd ve Uygur ileri gelenleri Çin’in içinde bulunduğu bu durumdan faydalanarak Çin’e saldırılması için Kaganı ikna ettiler. Ancak Kaganlığın güney sınırındaki Tibet tehdidinin farkında olan ve Çin ile Kaganlık lehine uzun

³⁸ Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.29.

³⁹ Mackerras, “Uygurlar”, s.426; Golden, a.g.e., ss.171-172.

⁴⁰ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s.226; a. yazar, **The Uighur Empire ...**, ss.136-138.

⁴¹ Golden, a.g.e., s.172.

yıllardır sürdürülen iyi ilişkilerin böylesi bir macera uğruna heba edilmemesi gerektiğini düşünen T'un Baga, Kaganı ikna etmeye çalıştıysa da istediği sonucu elde edemeyince Tengride Bolmuş Él Tutmuş Alp Külüg Bilge Böğü Kagan'ı ve beraberindeki Sogdları öldürerek "Alp Kutlug Bilge Kagan" unvanı ile yeni kagan oldu.⁴²

T'un Baga Tarkan'ın "Alp Kutlug Bilge Kagan" olarak yönetime gelmesiyle birlikte, Maniheizm'in ve Sogdlular'ın kaganlık içindeki etkinlikleri sınırlandırılarak t'ang İmparatorluğu ile ilişkilerin geliştirilmesine çalışılmıştır. Zira güneydeki Tibet tehlikesi ve Kaganlık içerisindeki "Sogd etkisi" tam olarak ortadan kaldırılamamıştı. Alp Kutlug Bilge Kagan'ın bu siyaseti 780'de ch'ang'an'da yaşayan Uygur ve Dokuz Oguzlar'ın buradan sürülmesi ve Çin'de bulunan Uygur Tudun'unun Çinli bir garnizon komutanı olan chang kuang-sheng tarafından öldürülmesi ile sekteye uğramıştır. Yeni imparator te-tsung bu gelişmeler üzerine olası bir Uygur saldırısını engellemek ve Tudun'un başına gelenleri açıklamak üzere imparatorluğun harem ağasını, Uygur Elçisi yü ta-kan (Tarkan) ile birlikte 780'de Ordug Balık'a gönderdi.⁴³ Alp Kutlug Bilge Kagan bu durum üzerine Çin ile olan diplomatik ilişkilerini keserek, olayın elebaşını ve Tudun'un naaşının kendisine teslim edilmesini istediğini bildirdi. Kagan'ın bu isteği 781-82'de Çin Elçisi yüan-hsi tarafından naaşın Ordug Balık'a getirilmesi ile yerine getirilmişse de yüan-hsi soğuk havada kar altında sorguya çekilerek Tudun'un ölümü yüzünden suçlu bulunduğu gerekçesiyle 50 gün boyunca tutuklu kalmıştır; 50 gün sonra ülkesine dönmek üzere serbest bırakılan yüan-hsi, kagan tarafından tazminat istendiğini imparatora bildirmesi için görevlendirilen k'ang ch'ih-hsin ile birlikte Çin'e doğru yola çıkmıştır.⁴⁴ İmparator kagan'ın bu teklifini isteksizde olsa kabul etmiştir

⁴² Mackerras, a.g.e., ss.88-89, 151-152, 426-427.

⁴³ a. yazar, "Sino-Uighur ...", s. 229.

⁴⁴ Çandarlıoğlu, a.g.e., ss.21-22.

ancak kaynaklar bu ödemenin miktarı ve ne kadarının yapıldığına dair herhangi bir bilgi içermemektedir.⁴⁵

Çin ile yaşanan bu olayın ardından 786'da Tibetliler'in sha-t' o'lar ile anlaşarak Beşbalık'ı işgal etmeleri üzerine, Alp Kutlug Bilge Kagan Beşbalık'ın kurtarılması için Él Ögesi hsieh yü-chia-ssu'yu görevlendirmiştir.⁴⁶ Güneydeki bu Tibet tehlikesi ilerlemesini sürdürerek Çin içlerine kadar ulaştığında Alp Kutlug Bilge Kagan 787'de İmparator te-tsung'a ittifak kurmak amacıyla diplomatik evlilik teklif etmek üzere bir heyet gönderdi.⁴⁷ Kagan'ın teklifini kabul eden İmparator, Prenses hsien-an'ı Kagan ile evlenmesi için büyük bir Uygur kafilesi ile birlikte 788'de Ordug Balık'a gönderdi.⁴⁸ Aynı yıl Tibet'in elinde bulunan Beşbalık'a başarısız bir sefer düzenledi. 789'da Alp Kutlug Bilge Kagan ölmüştür.

789'da babasının ölümü üzerine Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge unvanı ile Kagan olan to-lo-ssu döneminde, güneydeki özellikle Beşbalık ve çevresinde, Tibetliler'e karşı 789'da ve 790'da başarısız iki sefer daha düzenlenmiştir. Bu seferler her ne kadar başarısız olsalar da seferleri idare eden hsieh yü-chia-ssu'ya Kaganlık ordusu üzerinde büyük bir otorite sağlamış, ordunun sadakatinden emin olan hsieh yü-chia-ssu da bu gücü Kaganlık içerisindeki konumu güçlendirmek için kullanmıştır. Nitekim 790'da Ay Tengride Kut Bulmuş Külüg Bilge Kagan, bazı kaynaklara göre kardeşi bazı kaynaklara göre ise "katun (hatun)" tarafından, zehirlenerek öldürülünce kardeşi kendisini Kagan ilan etmişse de

⁴⁵ Mackerras, "Sino-Uighur ...", s.230 vd.; Çandarlıoğlu, a.g.e., s.23 vd. (burada bir milyon sekiz yüz bin parça ipek isteniyor, İmparator yüz bin parça ipek ve yüz bin "liang" ağırlığında altın ve gümüş verildi diyor.)

⁴⁶ H. Ecsedy, "Uigurs And Tibetans In pei-t'ing (790-791 A.D.)", **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, XVII/1, Budapest, 1964, s.85 vd.

⁴⁷ Bu heyet kagana göstermek üzere Çinli prensesin "portre tablosu"nu da elde etmeyi başarmıştır.

⁴⁸ Çandarlıoğlu, a.g.e., s.23; Mackerras, "Sino-Uighur ...", ss.230-231. Bu heyet "Uygur" adının Çince yazılışının değiştirilmesini de talep etmiştir ve olumlu karşılanmıştır.

Uygur ileri gelenleri bu Kagan'ı öldürüp yerine bir önceki Kagan'ın oğlu a-ch' o'yu Kagan ilan ettiler ancak durumun netlik kazanması için veya daha doğru bir ifade ile o sırada Tibet seferinde olan hsieh yü-chia-ssu'nun tepkisini görmek için onu karşılamak üzere yeni Kagan ile birlikte güney sınırına kadar gittiler.

790'da on altı yaşında kagan ilan edilen a-ch' o ile Él Ögesi hsieh yü-chia-ssu'nun sınırda gerçekleştirdikleri görüşme esasında Kaganlık'ın kim tarafından idare edildiğini göstermesi bakımından son derece önemlidir. Bu görüşme esnasında a-ch' o Kagan, hsieh yü-chia-ssu'ya henüz çok genç, çocuk yaşta olduğunu, eğer kendisine destek verirse ona bir oğul gibi hizmet edeceğini söyleyerek onun desteğini almıştır.

791'de ve 792'de Tibet'e başarılı iki sefer yapılarak ch' ang' an'a gönderilen bir elçilik heyeti ile esir olarak ele geçirilen Tibetli komutan chieh-hsin Çin imparatoruna teslim edilmiştir.

795'de a-ch' o kagan arkasında oğul bırakmadan ölünce yerine Él Ögesi hsieh yü-chia-ssu “Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge” unvanı ile kagan oldu. Her ne kadar kaynaklar Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge Kagan'ın, Kutluk Bilge'nin evlatlığı olduğunu ifade etseler de o “Ediz” boyundandı ve iktidarının ilk yıllarında Yaglakar (745'den beri iktidarda olan) boyundan olan hanedan üyelerini Çin'e göndererek iktidarını sağlamlaştırmayı hedeflemiştir. Karluk isyanını bastıran kagan, güney sınırından Tibetlileri çıkardıktan sonra Yenisey'in kuzeyinde bulunan Kırgızlara saldırarak, kaganlarını öldürmüş ve Yenisey'deki Uygur hakimiyetini perçinlemiştir. Kırgız seferi sonunda Uygur Kaganlığı en geniş sınırlarına ulaşmıştır ve kuzeydeki ticaret yolları Uygur denetimine girmiştir.

805'de Ay Tengride Ülüg Bulmuş Alp Ulug Bilge ölünce yerine oğlu “Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge” unvanlı kaynaklarda adı

geçmeyen birisi kagan olmuştur. Bu kagan döneminin en önemli olayı Kuça'nın Tibetlilerin elinden alınması ve 806'de aralarında Mani rahiblerinin de bulunduğu bir heyetin lo-yang ve t'ai-yüan'da Maniheist tapınaklarının inşası için yer tahsîs edilmesiyle ilgili olarak Çin imparatoruna gönderilmeleridir.⁴⁹

808'de Tengride Bolmuş Alp Külüg Bilge ölünce yerine “Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge” unvanı ile bir başka kagan geçmiştir. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan'ın da iktidarının ilk yılları Tibet ile savaşılararak geçmiştir. Bu savaşlardan ilki 809'da Tibetliler tarafından topraklarından sürülen s'ha-to'ların Uygurlara sığınması yüzünden, ikincisi ise 810'da Çin'den Ordug Balık'a dönmekte olan Uygur elçilik heyetlerinden birinin Tibetliler tarafından saldırıya uğraması sebebiyle meydana gelmiştir. Kagan 812'de Gobi çölünü geçerek Tibet topraklarına saldırdığında Çin bu saldırıya, muhtemelen statükonun değişeceğini düşündüğü için, sınırdaki garnizonlarını güçlendirerek tepki vermiştir.

813'de kagan t'ang hanedanı ile gerilen ilişkileri yumuşatmak için i-nan-chu'yu imparator hsien-tsung'a göndererek ittifak kurmak amacıyla diplomatik evlilik teklifinde bulunmuştur. Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan'ın bu isteği ancak 819'da karşılıklı olarak beş elçilik heyeti gidip geldikten ve olası bir Uygur saldırısına karşı konulamayacağını düşünen li Chiang'ın sonuçsuz kalan imparatoru ikna etme çabalarından sonra “evlilik maliyetinin çok yüksek olması”⁵⁰ nedeniyle reddedilmiştir.⁵¹ Kagan bir yıl sonra 820'de ho ta-kan'ı Çin'e göndererek diplomatik evlilik teklifini tekrarlamış ve İmparator hsüen-tsung bu teklifi kabul etmek zorunda kaldıysa da 14 Şubat 820'de imparator, 821'de de Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan öldüğü için bu evlilik ve dolayısıyla evlilik gerçekleştirilememiştir.

⁴⁹ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s.233 vd.; Çandarlıoğlu, a.g.e., s.27 vd.

⁵⁰ G. Çandarlıoğlu'nda beş milyon “kuang” olarak geçiyor.

⁵¹ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s.237.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Bilge Kagan'ın ardından "Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge Kagan tahta çıkmıştır. Aynı yıl yeni Çin imparatoru mu-tsung, kagan ile evlenmesi için öz kızı prenses t'ai-ho'nun kendisi ile evlendirileceğini bildirmek üzere bir heyeti Uygur Kaganlığı'na göndermiştir.⁵² Bu haber üzerine kagan, i-nan-chu ve Tudun'u prensesi ch'ang'an'dan Ordug Balık'a getirmeleri için Çin'e gönderdi ve 821'de prenses ile evlenerek uzun bir süredir tekrar kurulması arzulanan Uygur-Çin ittifakını kurmuş oldu. Tibetliler bu ittifaka cevap olarak Çin'e karşı bir dizi askerî harekette bulununca Uygur kaganı Çin'e destek olmak üzere birlikler göndermiştir.⁵³

824'de Kün Tengride Ülüg Bulmuş Alp Küçlüg Bilge ölünce yerine Hazar Tegin, "Ay Tengride Kut Bulmuş Bilge unvanı ile kagan oldu ancak 832'de yeğeni veya bazı bakanları tarafından öldürüldü. Yerine hu Tegin, "Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge" unvanı ile 832'de kagan oldu. Bu kaganın "hu" adını taşıması sebebiyle Sogd kökenli olduğu düşünüldüğü için Hazar Tegin'in Uygur Kaganlığı içerisinde iyice yerleşmiş olan Sogd hiziplerince öldürüldüğü düşünülebilir.

Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan 839'da an yü-ho ve ch'ai-tsao Tegin tarafından planlanan darbe girişimini haber alarak onları ve taraftarların öldürttü ancak Kürebir isimli bir komutan sh'a-to'lar ile birlikte kaganı öldürerek yerine ho-sa'yı kagan ilan etti. Fakat Ay Tengride Kut Bulmuş Alp Külüg Bilge Kagan'ın öldürülmesine tepki gösteren Külüg Baga, beraberindeki yüz bin kişilik Kırgız ordusu ile Ordug Balık'a saldırdı ve şehri yok etti. Kaganlıklarını kaybeden Uygurlar Orhon ve Ötüken bölgesinden göç etmek zorunda kaldılar.

840'daki bu Kırgız saldırısı o kadar anî ve kesin bir yıkım getirdi ki, Kaganlık yıkıldığı için doğuya, t'ang hanedanı topraklarına, göç eden

⁵² Çandarlıoğlu, a.g.e., s.30.

⁵³ Mackerras, "Sino-Uighur ...", s.240; Çandarlıoğlu, a.g.e., s.32 vd.

Ormitz (?) Tegin idaresindeki Uygurları feng-zhou eyaletindeki tiande şehri önlerinde gören t'ang yetkileri neler olup bittiğini ancak 840'ın sonbaharında öğrenebilmişlerdir.⁵⁴

1.3. UYGUR-ÇİN (T'ANG HANEDANI) DİPLOMASİSİ

Uygur Kaganlığı kendisinden önceki bozkır devletlerince Çin'e karşı uygulanan geleneksel akın ve savaş yoluyla isteklerini elde etme politikası yerine, t'ang hanedanı ile çıkarları doğrultusunda yakın ilişkiler kurarak hem siyasi hem de ekonomik olarak büyük bir güç elde etmiştir. Aynı şekilde şekilde t'ang hanedanı da Uygur Kaganlığı'nı kuruluşundan yıkılışına değin zaruri bir doğal müttefik kabul ederek, özellikle Kaganlığın askeri gücünü kendi çıkarları doğrultusunda kullanabilmek için, “tanınması gereken” bazı ayrıcalıkları statüko değişene kadar vermekte tereddüt etmemiş fakat Uygurları yine de “güvenilmez yabancılar” olarak görmüştür.⁵⁵

t'ang hanedanı ve Uygur Kaganlığı arasındaki diplomatik ilişkiler özellikle Uygur Kaganlığı'ndan t'ang hanedanı başkenti ch'ang-an'a giden elçilik heyetleri hakkında tutulan raporların “dört ana başlık” altında sınıflandırılması ile takip edilebilmektedir.⁵⁶

Bu ana başlıklardan ilki, Çinlilerin ifadesiyle “vassal devlet”ten gelerek “haraç vermek”⁵⁷ haricinde herhangi bir amacı olmayan elçilik heyetleri hakkında tutulmuş kayıtlardan oluşmaktadır. Her ne kadar bu dönemde Uygurlar Çin hakimiyetini ve hamiliğini tanımamışlarsa da elde ettikleri her fırsatta Çin sarayına heyetler göndermişlerdir. Zira heyetler

⁵⁴ M. R. Drompp, “The Uighur-Chinese Conflict Of 840-848”, **Warfare In Inner Asian History (500-1800)**, (ed. N. Di Cosmo), Leiden-Boston-Köln, 2002, ss.76-80.

⁵⁵ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s.215; T. Hayashi, “Uigur Policies Toward China”, **The Memoirs Of The Toyo Bunko**, nr.69, Tokyo, 2002, s.87.

⁵⁶ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s.216.

⁵⁷ Çin historiyoğrafisinde kalıplaşmış bir ifade olarak yer alan “vassal devlet” ve “haraç vermek” aslında Çin dışından gelerek diplomatik ilişki kurmuş her devlet ve topluluk için kullanılmış olup gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Detaylı bilgi için bkz.: Özkan İzgi, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri'nin Çin'le Yaptığı Ticarî Münasebetler”, **Tarih Enstitüsü Dergisi**, s. 9, İstanbul, 1978, s. 87-89.

aracılığıyla gerçekleştirilen bu ziyaretler Uygur Kaganlığına hem Çin hakkında bilgi ve istihbarat sağlamış hem de takdim edilen hediyeler ve resmi unvanlar aracılığıyla Çin'den gelir elde etmenin bir başka yöntemi olmuştur. Hatta bu durum Çin kaynaklarında bu ziyaretlerin çok sık gerçekleşmesine, Uygur elçilerinin resmi tören ve merasimlerde onlardan beklenildiğinin aksine küstahça hareket ettiklerine ve gerçekleştirdikleri bu ziyaretleri kazanç elde etmek için kullandıklarına dair çeşitli şikayetler de bulunmaktadır.⁵⁸

Ana başlıklardan ikincisini Uygurların kagan veya hatunları'nın ölümünü bildirmek ve iktidara gelen yeni kagan hakkında bilgi vermek amacıyla göndermiş oldukları elçilik heyetlerine dair tutulmuş kayıtlardan oluşmaktadır. Çin kaynakları bu amaçla gönderilen Uygur elçilik heyetlerinin geliş sebeplerini “kagan atama / tayin etme” gibi ifadelerle kayıt altına almışlarsa da Uygur kaganları kendilerini Çin'in atadığı veya tayin ettiği bir konumda görmemişler, ancak İmparator'dan gelecek “resmi bir tanınma”yı da arzu etmişlerdir.⁵⁹

Bu ana başlıklardan üçüncüsü Uygur kaganlarının t'ang imparatorlarından doğrudan talep ettikleri hanedanlar arası evlilikler ve Çin'de Mani tapınaklarının inşa edilmesine dair göndermiş oldukları heyetlere dair tutulmuş kayıtlardan oluşmaktadır.⁶⁰

Çin tarihinde hanedan evlilikleri veya “diplomatik evlilikler” Çin için tehlike arz eden veya edebilecek insanların kontrol altına alınarak, Çin çıkarları doğrultusunda hareket etmelerini sağlamanın geleneksel bir yöntemi olarak kabul edilmektedir. Uygur kaganları açısından bakıldığında ise Çinli prensesler ile evlenmek hem önemli bir prestij ve gelir kaynağı hem de t'ang sarayında neler olup bittiğinin öğrenilebilmesi için kullanılacak istihbarat kaynağıdır. Diğer yandan bu prensesler aynı zamanda

⁵⁸ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, ss. 216.

⁵⁹ a.yazar, a.g.m., s. 217.

⁶⁰ a.yazar, a.g.m., s.217-218.

t'ang İmparatoru'na karşı bazı durumlarda “rehine gibi” de kullanılmışlardır.

Bu ana başlıklardan dördüncüsü ise Uygur Kaganlığı'nın t'ang hanedanı lehine veya aleyhine Çin'e düzenlemiş olduğu askerî sefer ve müdahalelerine dair tutulmuş kayıtlardan oluşmaktadır.⁶¹ Kayıt altına alınan bu seferler detaylandırılmadan sadece kronolojik olarak sıralanırsa Uygurların 757, 762, 764, 775, 778, 779, 782, 784, 790, 791, 796, 810, 813, 822 yıllarında Çin'e sefer ve müdahalelerde bulunmuş oldukları görülebilir.⁶²

Uygurların müdahil oldukları ve gerçekleştirdikleri bu askeri faaliyetler göz önünde bulundurulduğunda Çin kaynaklarında kullanılan “doğal müttefik” ve “kuruluştan-yıkılışa değin dost” ifadelerinin⁶³ doğru olmadığı anlaşılmaktadır. Uygurlar özellikle t'ang hanedanının zayıf olduğunu düşündükleri dönemlerde, Çin'e karşı harekete geçmekten çekinmemişlerdir. Ancak t'ang hanedanının güçlü olduğu veya hanedanın devrilmesine yol açabilecek olaylarda ise mevcut kazanımlarını korumak, geliştirmek ve en önemlisi imparatorudan daha büyük ayrıcalıklar ve hediyeler elde etmek için, (bu “hediyeler”, an lu-shan isyanındaki gibi başkentin yağmalanması için izin verilmesi bile olabiliyordu) Çin'e müdahale etmekten çekinmemişlerdir.

Tüm bu diplomatik ilişkiler içerisinde Uygur-Çin münasebetlerini şekillendiren ve derinden etkileyen olgu ise ticarettir. Uygur Kaganlığı ve Çin arasında ticaret söz konusu olduğunda ise ilk akla gelen Uygur atlarına karşılık Çin ipeğinin ticaretinin yapılmış olmasıdır⁶⁴. Söz konusu bu ticaret, Uygur atlarına karşılık Çin ipeğinin elde edilmesi, esasında 760'da an lu-shan isyanının bastırılması için askeri ve politik olarak Uygur askeri

⁶¹ a.yazar, a.g.m., ss.216.

⁶² Hayashi, a.g.m., s.92 vd.

⁶³ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s. 215.

⁶⁴ Gülçin Çandarlıoğlu, “Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)”, **Tarih Dergisi**, sayı:34, İstanbul, 1984, s. 1 vd.

gücüne ve bölgedeki etkinliğine iktidarda kalabilmek adına ihtiyaç duyan t'ang hanedanı tarafından Uygurların ikna edilebilmesi için tanınan ayrıcalık ile başlamıştır. Uygurlar bu tarihten itibaren her yıl Çin' getirdikleri atları, ki Uyguların getirmiş oldukları atların hem sayısı hem de kalitesi Çinliler tarafından kayıt altına alınmıştır, at başına “kırk parça ipeğe” satmışlardır. (Bu durum Uygurların lehine idi fakat sonraki yüzyıllarda “Uygur prestiji” yavaş yavaş ortadan kalkınca bu fiyatlandırma ve tablo Çin lehine dönmüştür, nitekim 981-983 arasında Turfan'daki Uygurları ziyaret eden wang yen-te, Turfan Uygurları arasında iyi bir atın sadece “bir” parça ipeğe satıldığını ifade etmektedir).⁶⁵

Çinliler bazen Uygurların ticari amaçlar ile getirmiş oldukları atların sakat veya yaşlı olmalarına rağmen talep edilen fiyatın/değerin yüksekliğinden şikayet etmişlerdir ancak böyle durumlarda bu ticaret, güçlü oldukları dönemlerde, Uygurların zorlaması ve insiyatifi ile gerçekleştirilmiştir.⁶⁶ Bu durum en güzel örneklerinden biri 780'de Uygur Kaganı tun mo-ho'nun amcası tarafından idare edilen bir Sogd-Uygur kafilesinin beraberlerindeki en azından yüz bin parça ipek ile başkent ch'ang-an'dan ayrılmalarından sonra, Çin'deki Sogd-Uygur nüfuzunu kırmak isteyen Çinli bir yetkili olan chang kuang-sheng'in kafileye gerçekleştirdiği bir saldırı neticesinde bu kafileden bin kişinin, tun mo-ho'nun amcası t'u-tung da dahil olmak üzere, katledilmesi ve kafilenin taşımakta olduğu ipeğin başkente geri getirilmesinden sonra tun mo-ho'nun daha önceden başkent ch'ang-an'a götürülerek Çin'e satılmış Uygur atlarının toplam bedeli olan bir milyon sekiz yüz bin parça ipeğin tazminat olarak ödenmesini talep etmesinde görülebilir. tun mo-ho'nun bu hadisedeki fiyat yükseltme çabasına rağmen, Çin'in başkenti ch'ang-an'da toplam değeri yüz bin parça ipekten çok daha fazla olan ve Çinlilerin

⁶⁵ Ö. İzgi, **Çin Elçisi Wang Yen-te'nin Uygur Seyahatnamesi**, Ankara, 2000², s.19.

⁶⁶ Mackerras, “Sino-Uighur ...”, s. 218-219.

hiçbir zaman ödeme yapmadıkları “dikkate değer sayıda” Uygur atının olduğu bilinmektedir⁶⁷. Çinliler bu gibi durumlarda ticarî açıdan daima pasif olmuşlar, ödeme yapmaları gereken durumlarda ihmalkar davranmışlar, ödemeyi yaptıklarında ise sorumluluğu Uygurlara bırakmışlardır.

Yine 809’da sarayın emri üzerine pai chü-i Uygur kaganına ch’ ang-an’daki veba salgınına rağmen devam eden at sevkiyatı ile ilgili şikayetlerini dile getirdiği bir mektup yazmıştır. Bu mektubu önemli kılan ayrıntı, tun mo-ho’nun uymayı taahhüd etmiş olduğu “bin at kotası”nın O’nun ölümünden sonra eski haline döndüğünü kanıtlayacak nitelikte olan, Çin başkentine yeni gönderilmiş altı bin beş yüz at için iki yüz elli bin parça ipeğin ödendiği fakat talep edilen diğer iki yüz elli bin ipeğin ödenmeyeceğini ifade ediyor oluşudur. pai chü-i Uygurlar at gönderdiği sürece Çin’in Uygurlara olan borcunun arttığı ve bu bağlamda, borçların daha da yükselmemesi için, Uygurlar ile bir mutabakata varılmasının gerekliliğini ileri sürer. 813’de Uygurların Çin’e at göndermeyi kesmiş oldukları bilgisi doğrudur fakat Çin başkentinde bu durum Uygur Kaganı’nın pai chü-i’nin mektubunu dikkate aldığı şeklinden ziyade Uygurların Çin’i istilaya hazırlandıklarına dair bir emare olarak algılanmıştır.

815 ve 816’da Çin kayıtlarından elde edilen bilgilere göre Uygurlara at ticareti karşılığında büyük meblağlarda ipek ödemesi gerçekleştirilmiştir. Ancak 815-816’da gerçekleştirilen bu ödeme Çin hükümetinin/saray erkanının Uygur istilasına sebebiyet verebileceğini düşündüğü, daha önceden bedeli ödenmeyen ve hal-i hazırda başkentte bulunan Uygur atlarına karşılık, yapılmış olmalıdır.

Arab seyyah TAMÎM IBN BAHR, 820’lerde Uygur başkenti Karabalgasun’u ziyaret etmiştir; seyahatnamesinde Çin İmparatoru’nun Uygurlara düzenli olarak her yıl beş yüz bin parça ipek gönderdiğini ifade

⁶⁷ a.yazar., a.g.m., .s 219.

etmektedir ancak Çin kaynaklarında bu dönem aralığında Uygurlara böylesine büyük miktarda gerçekleştirilen ödemeler ile ilgili herhangi bir kayıt bulunmamaktadır.

Çin’den at ticareti ile elde edilen ipek Kaganlık tarafından üçüncü ülkelerle yapılan ticarete de para yerine kullanılıyordu; ipek aynı zamanda ihtiyaç duyulan başka malların temin edilebilmesi amacıyla diğer ülkelere de satılmış / ihrac edilmiş olmalıdır. Ayrıca inşa edilen yerleşkelerin yapım masraflarının karşılanmasında ve bu yerleşkelerdeki yaşamın sürdürülebilmesinde “ipeğe sahip olma” ve bunun “maddi kıymet” olarak tedavülde tutulması önemli bir unsurdur. Tüm bunlar göz önüne alındığında Uygurların hızlı bir şekilde ticarete dayalı bir karaktere bürünmelerine yol açmıştır diyebiliriz.

İKİNCİ BÖLÜM

ORHON BÖLGESİNDEKİ YERLEŞİM YERLERİ

2.1. KÖK ORDUG

Günümüzde “Kök Ordug” olarak adlandırılan bu yerleşke eski Mogol başkenti/idari merkezi Karakurum’un 47,01 derece kuzeyinde, 101,55 derece doğusunda, Hangay dağlarının doğu yamacı ile Tsaagan Sumiin nehri⁶⁸ arasındaki dar bir vadide 2003 yılında Judith G. KOLBAS tarafından tespit edilmiş ve ilk yüzey çalışması yine aynı yılın ağustos ayında gerçekleştirilmiştir.⁶⁹

Yerleşkenin inşa edildiği Tsaagan Sumiin vadisinin⁷⁰ kuzeyi 2507 metre rakımlı Hangay Dağları, kuzeybatısı Tomor Khairkhan dağı ve güneybatısı Under Oboot dağı⁷¹ tarafından kapatılmıştır. Vadinin büyük grupların girişine izin veren doğusu ise 2312 metre rakıma ulaşan ikiz dağların arasından geçerek yükseklik sebebiyle doğuya dönen Tsaagan Sumiin nehri tarafından korunmaktadır. Bu korunaklı vadinin 2,5 kilometre kuzeyine inşa edilen Kök Ordug ise kuzeyden Hangay dağları, güneyden Under Oboot dağı, doğudan Tsaagan Sumiin nehri ve batıdan sık ormanlık bir tepe tarafından korunmaktadır.⁷²

375 metrekare alanı kapsayan Kök Ordug doğuya dönük dikdörtgen planlı inşa edilmiş birbirine bitişik hemen hemen eşit büyüklükte müstahkem iki yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılardan batıda bulunanı kare

⁶⁸ Ak ırmak.

⁶⁹ L. Arden-Wong, “T’ang Governance And Administration In The Turkic Period”, **Journal Of Eurasian Studies**, VI/2 (April-June), Den Haag, 2014, s.15; J. Kolbas, “Khukh Ordung, A Uighur Palace Complex Of The Seventh Century”, **Journal Of The Royal Asiatic Society**, XV/3 (November), Cambridge, 2005, ss.308-309.

⁷⁰ Ak vadi.

⁷¹ Hem “Tomor Khairkan” dağı hem de “Under Oboot” dağı 2312 metre rakıma sahip oluklarından “ikiz dağlar” olarak da adlandırılmaktadır.

⁷² Kolbas, a.g.m., s.309.

planlı üç katmanlı bir sur⁷³ ile tahkim edilmiş ve iç alanında çeşitli konstrüksiyon kalıntıları barındırırken, doğuda bulunan dikdörtgen planlı yapı ise tek bir sur ile tahkim edilmiş geniş bir avludan oluşmaktadır. Yerleşke bir bütün olarak incelendiğinde her iki bölümü kapsayan dış sur, doğu-batı doğrultusunda 150 metre, kuzey-güney doğrultusunda 50 metre uzunlukta ve günümüze ulaşan temel kalıntısından anlaşılabilirdiği kadarıyla 2 metre yükseklikte üzerinde rahatlıkla yürünebilecek genişlikte kerpiç tuğla kullanılarak inşa edilmiştir. Yerleşke ana girişinin doğu bölümünün doğu surunda bulunduğu dair yapısal işaretler tespit edilebildiyse de kapı veya geçit olduğuna dair herhangi bir konstrüksiyon kalıntısına ulaşılammıştır.

Yerleşkenin doğu bölümünün tahkimatı kuzey 75, güney 75, doğu 50 ve batı surunda 33 metre uzunlukta, 2 metre yükseklikte ve 2,5 metre genişlikte kerpiç tuğla kullanılarak inşa edilmiştir. Tahkimatı oluşturan surun doğu ve batı duvarlarının asimetrik olması nedeniyle tam bir dikdörtgen planda olmayan yerleşkenin doğu bölümünün güney suru da nehir yatağına inşa edildiğinden dolayı kesintisiz bir hat boyunca devam etmeyerek güneye doğru büyük bir çıkıntı meydana getirmektedir. Yerleşkenin doğu bölümünün iç alanı güney suruna paralel inşa edilmiş altıgen planlı derin temelli bölmeler; bu bölmeleri yerleşkenin geri kalanından ayıran doğu-batı doğrultusunda kesintisiz biçimde uzanan 1 metre yükseklikte inşa edilmiş bir duvar; bu duvara paralel sığ bir su kanalı ve kare planlı kuyu olduğu düşünülen derin bir çukur haricinde herhangi bir konstrüksiyon kalıntısı içermemektedir. Bu bölümden batı bölümüne yerden 75 santimetre yükseltilmiş geniş bir koridor aracılığıyla geçilmektedir.⁷⁴

Yerleşkenin batı bölümü yukarıda ifade ettiğimiz gibi 3 katmanlı bir sur ile tahkim edilmiş üç ayrı bölümden oluşmaktadır. Bu bölümler birbirlerinden surlar ile ayrılan geçiş bölümü, orta bölüm ve iç avludur. Tahkimatı oluşturan ilk sur doğu-batı doğrultusunda 75, kuzey-güney

⁷³ Dış, orta ve iç sur.

⁷⁴ Kolbas, a.g.m., ss.310-313 vd.

doğrultusunda 75 metre uzunlukta ve 2 metre yükseklikte kerpiç tuğla kullanılarak kare planlı inşa edilmiştir.

Batı bölümünün tahkimatını oluşturan ikinci sur, kuzey-güney doğrultusunda 50, doğu-batı doğrultusunda 50 metre uzunlukta ve günümüze değin tek parça halinde ayakta kalmış olan surun kuzey bölümünden anlaşılabilirdiği kadarıyla üzerinde rahatlıkla yürünebilecek 2-2,5 metre genişlikte ve erozyonun şiddetine bağlı olarak 8-10 metre yükseklikte kerpiç tuğla kullanılarak kare planlı inşa edilmiştir. İlk sur ile arasında 10 metrelik bir açıklık bulunan ikinci surun köşeleri yuvarlaklaştırılmıştır ve doğu surunun tam ortasında geçiş bölümüne açılan bir geçit kalıntısı tespit edilmiştir. Söz konusu bu geçit günümüzde erozyon ve toprak birikimleri sonucunda neredeyse kapanmıştır fakat yerleşke inşa edildiğinde yatay ağaç kütükleri kullanılarak inşa edilmiş 14 metre genişlikte ve 10 metre yükseklikte ahşap bir kapı tarafından korunduğu düşünülmektedir. Bu geçitin hemen kuzeyinde ve güneyinde orta bölüme doğru kesintisiz bir şekilde devam eden yarım metrelik duvarlar ve kerpiç tuğlalar kullanılarak yerden hafifçe yükseltilmiş bir yol bulunmaktadır.

Tahkimatı oluşturan üçüncü sur ise, kuzey-güney doğrultusunda 38 metre, doğu-batı doğrultusunda 38 metre uzunlukta ve yarım metre yükseklikte kerpiç tuğla kullanılarak inşa edilmiştir. İkinci sur ile arasında 6,5 metrelik bir açıklık bulunan üçüncü surun da köşeleri yuvarlaklaştırılmıştır. Orta bölümün iç alanında en küçüğü 2 metre en büyüğü 18 metre genişlikte çeşitli ebatlarda 7 adet yapı kalıntısı tespit edilmiştir. Bu yapı kalıntılarının 5 tanesi orta bölümün kuzey duvarına, 2 tanesi ise güney duvarına bitişik inşa edilmiştir. Bu bölümden iç avluya geçiş doğu surunda bulunan ana geçitten ve batı surunda bulunan bir kişinin geçebileceği genişlikteki bir açıklıktan yapılmaktaydı. Her iki geçitte de herhangi bir kapı veya ek tahkimat kalıntısı tespit edilememiştir.⁷⁵

⁷⁵ a. yer.

Yerleşkenin iç avlusu yerden 3,5 metre yükseltilmiş, kuzey-güney doğrultusunda 18 metre ve doğu-batı doğrultusunda 11,5 metre uzunluğunda iyi örülmüş duvarlı elips planlı bir yapı haricinde tamamen boştur. Bu yapı kuzey ve güney surundan 10 metre, batı surundan 10 metreden biraz fazla ve doğu surundan 15 metre uzaklıkta inşa edilmiştir. Yapının iç alanı tamamen düzleştirilmiş ve hemen güneyinde bulunan zeminden yarım metre yükseltilmiş, 3,5 metre yarıçaplı dairesel yapı haricinde tamamen boştur.⁷⁶

Yerleşkenin tarihlendirilmesinde batı bölümünün günümüze kadar ayakta kalmış olan kuzey surundan alınan ahşap parçaları kullanılmıştır. Bu parçalar üzerinde gerçekleştirilen radyokarbon testleri yerleşkenin % 91,1 olasılıkla 595-665 tarihleri arasında, % 86,2 olasılıkla 617-654 tarihleri arasında inşa edildiğini göstermektedir.⁷⁷ KOLBAS, bu sonuçlar ile 627’de Kök Türk Kaganı jiele’ye isyan ederek, üzerlerine gönderilen yugu şad komutasındaki yüz bin kişilik orduyu mağlup eden pusa liderliğindeki Uygurların 647’de bölgede tam hakimiyet tesis etmeleri arasında bağlantı kurarak yerleşkeyi 647-654 arasına tarihlendirmektedir. Yapılan incelemeler doğrultusunda çeşitli varsayımlar ileri sürülmüş, değişik tanımlamalara gidilmesine karşılık, KOLBAS’a göre Kök Ordug, Ordug Balık inşa edilinceye değin bir asır boyunca Orhon vadisindeki Uygur hakimiyetinin ve gücünün merkezi olarak kullanılmıştır.⁷⁸

⁷⁶ Bu dairesel yapının yerleşkede gerçekleştirilen, “Temür Kazug ayini” gibi törenlerde önemli bir rol oynadığı düşünülmektedir.

⁷⁷ Test sonucu için bkz. Kolbas, a.g.m., s.308.

⁷⁸ Yerleşkenin, Uygur yerleşkesi olduğunu kabul etmesine rağmen L. Arden-Wong’ın, J. Kolbas’ın yapmış olduğu bu tarihlendirmeye eleştirisi bulunmaktadır, bkz. Arden-Wong, “T’ ang Governance ...”, ss.15-16.

2.2. ORDUG BALIK

Uygur Kaganlığı'nın idarî, askerî ve ticarî merkezi olan Ordug Balık bugün Moğolistan'ın Arkhangai eyaletindeki Orhon vadisinde Moğol İmparatorluğu'nun başkenti Karakurum'un 35 kilometre kuzeybatısında Orhon ırmağının sol yakasında bulunmaktadır.

Ordug Balık ile ilgili tespit edilebilen en erken tarihli yazılı kaynak 1909'da RAMSTED tarafından Şine Usu gölü yakınlarında bulunan ve aynı isimle literatüre giren Tengride Bolmuş İl Étmiş Bilge Kagan (mo-ho yen chour kagan) tarafından 759 / 760 yılları arasında dikilmiş olan yazıtta (*Şine-Oussu [Şine Usu] Yazıtı*) yer almaktadır. Yazıttaki şu ifadeler:

“... beşinci ayda ... ötüken ormanın başı orada ... idukbaş dogusunda yabaş tukuşun birleştiki yerde orada yayladım sarayı orada yaptırıttım hudud (işaretini) orada çarpırtıttım bin yıllık on bin günlük kitabemi, alametimi orada düz taşa yaptırıttım ... orada kavm itaat etti ... karluklara karşı kaçup gitti, orada tekrar dinlenüp orhon (ve) balıklığın birleştiği memleket sarayını orada kurup yaptırıttım ... ülke evi ...”⁷⁹

Ordug Balık'ın İl Étmiş Bilge Kagan tarafından inşa ettirildiğini göstermektedir.

Ordug Balık ile ilgili yazı kaynaklardan elde edilen bilgilerden bir diğeri TAMÎM İBN-İ BAHR'ın 821 yılında gerçekleştirmiş olduğu seyahatine dair aldığı notlardır. *Hudûd Al-Alam*'daki bilgilere göre TAMÎM, 20 günlük bozkır yolculuğunun ardından çevresinde yoğun şekilde tarım yapılan, muazzam demir kapılar ve güçlü bir sur ile tahkim edilmiş, pazaryerinin ve pek çok dükkanın bulunduğu kalabalık ve yoğun bir şehre” ulaşmıştır. Bu şehrin Toguz Oguz'ların başkenti olduğunu ve 5 fersah öteden yüksek bir kale üzerinde kurulmuş olan altın otağın görüldüğünü ifade etmektedir.⁸⁰

Ordug Balık ile ilgili tespit edilebilen en erken tarihli Batılı çalışma 1872'de Mogolistan ziyareti sırasında Orhon vadisinden geçerken

⁷⁹ Orkun, a.g.e., s.172, 178; Aydın, *Uygur Yazıtları*, s.57, 62.

⁸⁰ Minorsky, a.g.m., ss.294-296.

Karakorum harabelerini incelediğini düşünerek yerleşke hakkında notlar alan Rus Çarlığı elçisi PADERIN I'e aittir.⁸¹

Yerleşke hakkında tespit edilebilen bir sonraki çalışma Rus Coğrafya Topluluğu'nun N. M. YADRINTSEV başkanlığında gerçekleştirdiği 1889 tarihli "Orhon Ekspedisyonu"dur.⁸² Bu ekspedisyon seferinden bir yıl sonra 1890'da A. HEIKEL yerleşkedeki ilk yüzey çalışmasını gerçekleştirmiştir.⁸³

Bu çalışmayı Wilhelm RADLOFF'un 1891'de gerçekleştirdiği meşhur ekspedisyonu takip etmiş ve Ordug Balık'ın ilk bilimsel illüstrasyonu ile yerleşkenin genel planı bir yıl sonra *Atlas Der Alterthümer Der Mongolei* başlıklı eserinde yayınlanmıştır.⁸⁴

Ordug Balık'daki ilk kazı çalışması 1912'de Polonyalı Sinolog W. KOTWICZ başkanlığında yürütülen ekspedisyon sırasında Rus arkeolog K. MASKOV tarafından gerçekleştirilmiştir.⁸⁵ Bu kazının ardından 1934'de bir başka Rus arkeolog D. BUKINICH "Hangay Ekspedisyonu" sırasında yerleşkede çeşitli kazılar gerçekleştirmiştir fakat kazı raporları maalesef

⁸¹ B. Dahne-E. Ulambayar, "Archaeological Excavations In Karabalgasun By K. Maskov During Kotwicz's Expedition Of 1912: A New Contribution To The Research History Of The Capital Of The Eastern Uighur Khaganate", **In the Heart Of Mongolia: 100th Anniversary Of W. Kotwicz's Expedition To Mongolia In 1912**, (ed. J. Tulisow, O. Inoue, A. Bareja-Starzynska, E. Dziurzynska), Krakow, 2012, s.246 vd.; I. Paderin, "O Karakorume i O Drugih Razvalinah Bliz Orhona", **Izvestiya Imperatorskogo Russkogo Geografičeskogo Obşhestva**, IX, (?), 1873, s.355 vd.

⁸² B. Dahne, "Recent Excavations Of The Uighur Capital Kharabalgasun (Ordu Balık) With Focus On The So-called Temple Or Palace Area", **Drevnie Kulturiy Mongolii i Baikalski Sibiri**, Ulan-ude, 2010, s.22.

⁸³ Esin, a.g.m., s.162 vd.

⁸⁴ W. Radloff, **Atlas Der Alterthümer Der Mongolei**, Sankt Petersburg, 1892; a. yazar, **The Atlas Of Historical Works In Mongolia**, (çev. Y. Vasiliyeva, S. Bulutsuz), Ankara, 2005. W. Radloff'un çalışmaları, 2007 yılında gerçekleştirilen Mogol-Alman kazısına değin Ordug Balık hakkında bilinen tek plan çizimini ve illüstrasyonu içermekteydi.

⁸⁵ K. Maskov'un bu çalışması, notlarının ve Ordug Balık'a ait bir fotoğrafın 2006 yılında J. Tulisow tarafından W. Kotwicz'in evinde bulunmasına değin bilim dünyasından gizli kalmıştır. Bu sebeple Ordug Balık'da ilk kazıyı D. Bukinich'in yaptığı sanılıyordu, detaylı bilgi için bkz. B. Dahne-E. Ulambayar, a.g.m., s.245.

yayınlanmamıştır. BUKINICH'in ardından 1948-49'da S. KISELEV ve Kh. PERLEE yerleşke ve çevresinde kazı faaliyetleri yürütmüşlerdir.⁸⁶

2007'den itibaren yerleşkedeki kazılar ve incelemeler Mogol Bilimler Akademisi Arkeoloji Enstitüsü ve Alman Arkeoloji Enstitüsü ortaklığında yürütülmektedir.⁸⁷

32 kilometrekare⁸⁸ alanı kapsayan Ordug Balık güneydoğuya⁸⁹ dönük kare planlı inşa edilmiş tespit edilebilen en büyük Uygur yerleşkesidir. Yerleşke kuzey-güney istikametindeki ana cadde tarafından ikiye bölünmekte ve yerleşkedeki tüm konstrüksiyon kalıntıları bu ana caddenin doğusunda ve batısında bulunmaktadır. Ana caddenin batısında yapılan incelemeler bu bölgenin dükkanlar, atölyeler, halka ait evlerden ve dar sokaklardan oluştuğunu, ana caddenin doğusunda yapılan incelemeler ise bir bahçe, bir tapınak ve güçlü surlar ile tahkim edilmiş iki alanı ("ordug"u) ortaya çıkarmıştır. Yerleşkenin planındaki bu net düzenleme ve yaşam alanları ile kamu binalarının kesin biçimde ayrılmış olması Ordug Balık'ın önceden planlanarak inşa edildiğini göstermektedir.

Ordug Balık kazıları ağırlıklı olarak ana caddenin kuzeydoğusunda tespit edilen güçlü surlar ile tahkim edilmiş saray veya kale kalıntısı olduğu düşünülen HB-2, bu yapının güneyinde tespit edilen yine tahkim edilmiş bir tapınak alanı olduğu düşünülen HB-1 ve şehrin içinde alçak duvarlar ile tahkim edilmiş 1000 x 1000 metre bir alanı kapsayan HB-3 bölgesinde yoğunlaşmıştır.

⁸⁶ S. V. Kiselev, "Drevniye Goroda Mongolii", **Sovetskaya Arheologiya**, nr.2 (1957*), Moskva, 1957, ss.92-93.

⁸⁷ J. W. E. Faßbinder-R. Linck-F. Becker-C. Franken, "Karabalgasun-Hauptstadt Der Uiguren Im Orchontal (Mongolei) Magnetometerprospektion Im Reich Der Steppenkrieger", **Denkmalpflege Informationen**, nr.157 (März 2014), München, 2014, ss.73-75.

⁸⁸ Radloff, Kiselev ve Maskov burası için 25 kilometrekare diye bilgi veriyorlar.

⁸⁹ Ordug Balık'ın güney-doğuya dönük inşa edilmesinin sebebi şehri ikiye bölen ana caddenin, 27° derece güney-doğuya dönük inşa edilmiş olması ve şehrin bu yol merkez kabul edilerek ızgara planlı inşa edilmiş olmasıdır.

Ana caddenin kuzeydoğusunda 720 metrekare alanı kapsayan HB-2 veya “Kagan Ordug”u güneydoğuya dönük dikdörtgen planlı inşa edilmiş birbirine bitişik iki müstahkem yapıdan oluşmaktadır. Bu yapılardan doğuda bulunanı kare planlı tek bir sur ile tahkim edilmiş ve iç alanında çeşitli ölçülerde konstrüksiyon kalıntıları barındırırken, batıda bulunan dikdörtgen planlı yapı çift katmanlı bir sur ile tahkim edilmiş ve iç alanının batı ucunda iki tepeyi ve kale kalıntısı olduğu düşünülen bir başka yapının kalıntılarını barındırmaktadır.

Bu kompleks yapı bir bütün olarak incelendiğinde her iki bölümü çevreleyen sur, doğu-batı doğrultusunda 719 metre, kuzey-güney doğrultusunda 330 metre uzunlukta ve 12 metre yükseklikte (doğu bölümünün sur yüksekliği çok daha alçak) kerpiç tuğla kullanılarak inşa edilmiştir. Yapının tahkimatı derin bir hendek ve 17 adet kule ile güçlendirilmiştir. Komplekse ana girişin “doğu” bölümünün doğu duvarında bulunduğu düşünülüyorsa da kapı veya geçit olduğuna dair herhangi bir konstrüksiyon kalıntısına ulaşılamamıştır.

Doğu bölümünün tahkimatını oluşturan sur, kuzey-güney doğrultusunda 330 metre, doğu-batı doğrultusunda 315 metre uzunlukta kerpiç tuğla kullanılarak inşa edilmiştir⁹⁰ ve batı bölümünün dış suru ile asimetrik bir planda birleşmektedir. Doğu bölümünün iç alanı kuzey ve güney suruna paralel inşa edilmiş, kesintisiz olarak ordug yapısının batı bölümünün doğu suruna değin uzanan, iki alçak duvar ile 120 metre uzunlukta bir koridor ve bu koridorun kuzeyinde ve güneyinde yer alan yine alçak duvarlar ile ayrılmış pek çok kare ve dikdörtgen planlı konstrüksiyon kalıntısını barındırmaktadır. Bu yapıların kamu binaları olduğu düşünülmektedir.

⁹⁰ Doğu bölümünün sur yüksekliği hakkında herhangi bir bilgi verilmemektedir; bu doğu suru, batı bölümünün suru ile asimetrik inşa edildiği ve surların düzgün bir hat üzerinde birleşmedikleri tespit edilebiliyor.

Batı bölümünün tahkimatını oluşturan dış sur kuzey-güney doğrultusunda 330 metre, doğu-batı doğrultusunda 404 metre uzunlukta ve günümüze 8 metre yüksekliğe kadar ayakta kalabilen kısımlarından anlaşılabilirdiği kadarıyla ilk inşa edildiğinde 12 metre yükseklikte kerpiç tuğla kullanılarak inşa edilmiştir. Bu sur 17 adet geniş temelli kule ve derin bir hendek ile güçlendirilmiştir. 2 kule ile güçlendirilmiş batı bölümünün girişi doğu surunun tam ortasında bulunmaktadır. Bu geçitten doğu-batı doğrultusunda geniş koridordan devam ederek batı bölümünün doğu duvarında bulunan geçiş noktası aracılığıyla iç avluya girilmekteydi. İç avlunun batısında birbirine paralel uzanan iki tepe ve iç avlunun tam güneydoğu köşesinde KİZLASOV'un kale olarak kategorize ettiği yapının kalıntıları bulunmaktadır. Batı bölümünün batısında fonksiyonu tam olarak anlaşılamamış 90 x 70 metre uzunlukta yüksek surlar ile tahkim edilmiş bir ek bölüm de bulunmaktadır.

İç avlunun merkezinde bulunan söz konusu bu iki tepeden batıda bulunanı MASKOV ve KISELEV tarafından kazılmıştır. Yapılan bu kazı çalışmaları sıkıştırılmış toprak kullanılarak yerden yükseltilmiş ve kil ile kaplanmış yüksek bir platformu⁹¹ ve bu platformun üzerine inşa edilmiş 29 x 22 metre genişlikte dikdörtgen planlı bir yapıyı açığa çıkarmıştır. Bu yapının duvarları sıkıştırılmış toprak kullanılarak inşa edilmiştir ve cephe sıvanarak düzleştirilmiştir. Yapının iç alanı ahşap paneller kullanılarak bölmelere ayrılmıştır. Bu yapının kuzeyinde ve batısında tespit edilen 92 x 92 santimetre – 96 x 96 santimetre yükseklikte ve 54 santimetre yarıçaplı, Lotus desenli granit kolon temelli yapının galeri olduğu düşünülmektedir. Söz konusu bu galerinin kolon temelleri üzerinde tespit edilen yoğun kömür katmanına dayanarak galerinin inşa edildiğinde ahşap sütunlar ile desteklenmiş kiremit çatılı olduğu düşünülmektedir.

İç avlunun merkezinde yer alan diğer tepecik çok az incelenmiştir. Burada yapılan çalışmalar bu tepeciğin de sıkıştırılmış toprak kullanılarak

⁹¹ Platformun yüksekliği hakkında net bir bilgi bulunmamaktadır.

zeminden 3 metre yükseklikte inşa edilmiş üzerine kil ile kaplanmış bir platform kalıntısını açığa çıkarmıştır. Yine bu tepecikten diğerine geçişi sağlayan bir galeri olduğu düşünülüyorsa da bu galerinin varlığını kanıtlayacak herhangi bir konstrüksiyon kalıntısı tespit edilememiştir.

İç avlunun güneydoğu köşesinde bulunan tahkim edilmiş yapı ise KİZLASOV tarafından kazılmıştır ve kale / (ordug) olarak kategorize edilmiştir. KİZLASOV'un kazı çalışması neticesinde bu yapının 40 x 40 metre genişlikte çok katlı inşa edildiği anlaşılmıştır. Yapının temelinde tespit edilebilen kanallar ısıtma sistemine aitmiş gibi görünmektedir ve kuzey ve batı duvarında kapı bulunduğu düşünülen açıklıklar tespit edilmiştir. Bu yapının iç alanını kil ile kaplanmış ve ahşap paneller ile bölmelere ayrılmıştır.

2.3. BAY BALIK

Bay Balık yerleşkesi Tsaagan Sumiin nehrinin sağ ve sol yakasına inşa edilmiş 3 adet doğuya dönük kare planlı tahkim edilmiş yapıdan oluşmaktadır. Ordug Balık'ın 840'da Kırgızlar tarafından yakılıp yıkılmasından sonra Kaganlığın "yazlık idarî merkezi (başkend)" olan Bay Balık, Orhon vadisindeki Uygur yerleşkeleri içerisinde en az çalışılmış olanıdır⁹².

Bay Balık ile ilgili olarak tespit edilebilen en erken tarihli çalışma yine 1909'da *Şine Usu Yazıtı*'nı okuyan RAMSTED'e aittir; kendisi, *Şine Usu Yazıtı*'nın batı yüzünde bulunan şu satırdan:

"... rehin verdi... varmış o... sözüne (karşı) günah işlemeyim dedi, yanılmayım dedi ... itaat etmedi ... böylece yapup ... sugdak (ve) çinlilere selengede zengin şehir (=bay balık) yaptıırverdim ..."

⁹² J. D. Rogers-E. Ulambayar-M. Gallon, "A Survey of Urban Centers in Central Mongolia", **The Hovsgol Deer Stone Project 2003 Field Report**, (ed. W. W. Fitzhugh), Washington, 2004,s.76; M. Toshikazu-M. Hitoshi, "Tiles And Bricks From The Sites In Mongolia", **Provisional Report Of Researches On Historical Sites And Inscriptions In Mongolia From 1996 To 1998**, (ed. T. Moriyasu, A. Ochir), Osaka, 1999, s.121.

yola çıkararak yerleşkenin Orhon ve Selenge nehirlerini birleştirdiği yerde Çin mimarî stilinde kare planlı balçık surlar ile tahkim edilerek inşa edildiğini ileri sürmüştür.⁹³

RAMSTED'in ardından VON GABAIN, Bay Balık yerleşkesinin Çince adının “Fu-Kuei-Ch'eng” olduğunu ve yerleşkenin Bilge Kagan tarafından, 758'de Sogdlu ve Çinlilere⁹⁴ inşa ettirildiğini ifade ederek, yerleşkenin Orhon nehrinin Selenge'ye döküldüğü yerin yukarısına inşa edildiğini ifade etmektedir.⁹⁵

Bay Balık yerleşkesindeki ilk gözlem çalışması ve konumunun tam olarak belirlendiği çalışma 1996'da MORIYASU ve OCHIR tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu iki araştırmacı Orhon vadisinde bulunan yerleşim yerlerini ve anıtları raporlamaya yönelik düzenledikleri ekspedisyona seferi sırasında Bay Balık'ın, RAMSTED'in ileri sürdüğünün aksine, Tsaagan Sumiin Nehrinin sağ ve sol yakasına inşa edilmiş bir kompleks olduğunu ortaya çıkarmışlardır.⁹⁶

Kompleksi oluşturan tahkim edilmiş 3 yapının plan çizimleri ve yüzey çalışmaları da yine MORIYASU ve OCHIR tarafından yapılmış ve 1999'da yayınlanmıştır.⁹⁷

Bay Balık'daki ilk ve günümüze değin yapılan tek kazı 2003'de HONEYCHURCH tarafından yerleşkede açılmış olan 2 test alanından ibarettir ve test kazısıyla ilgili olarak yayınlanmış bir rapor veya makale bulunmamaktadır.

⁹³ A. Von Gabain, , “KökTürklerin Tarihine Bir Bakış I-II”, (çev. S. Ş. Çağatay), **Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi**, II/5 (Temmuz-Agustos 1944), Ankara, 1944, s.692; Aydın, **Uygur Yazıtları**, s.107; Esin, a.g.m., ss.160-161.

⁹⁴ C. Mackerras Bay Balık ve Ordug Balık'ın inşasının 757 yılında başladığını ileri sürmektedir, bkz. Mackerras, a.g.e., s.13.

⁹⁵ Von Gabain, a.g.m., s. 694.

⁹⁶ Rogers-E. Ulambayar-M. Gallon, a.g.m., s.76.

⁹⁷ Toshikazu-M. Hitoshi, a.g.m., s.111 vd.

Bay Balık'daki yüzey çalışmaları, yerleşkenin Tsaagan Sumiin nehri etrafında kümelenmiş tahkim edilmiş 3 yapıdan oluştuğunu yukarıda belirtmiştik. Bu yapılardan 1 ve 2 numaralı yapılar nehrin doğusuna inşa edilmişken, 3 numaralı yapı nehrin batısına inşa edilmiştir.

Tsaagan Sumin nehrinin kuzeydoğusunda bulunan I1 numaralı yapı kare planlı güneye dönük inşa edilmiştir. Yerleşkenin tahkimatını oluşturan sur yüzey çalışmasından anlaşılabilirdiği kadarıyla sıkıştırılmış toprak kullanılarak inşa edilmiştir ve sur köşelerinde kule kalıntısına benzeyen konstrüksiyon kalıntıları bulunmaktadır. Erozyon ve antropojen tahribat yüzünden yerleşkenin sur yüksekliği günümüzde 7 metreye kadar ulaşabilmekte fakat yerleşke inşa edildiğinde surların 10-12 metre yükseklikte inşa edildiği düşünülmektedir.

Yerleşke girişinin güney surunun ortasında tespit edilen açıklıkta bulunduğu ancak herhangi bir başka tahkimat ile güçlendirilip güçlendirilmediği anlaşılamamaktadır. 1 numaralı yapının iç alanının güneydoğusunda sıkıştırılmış toprak kullanılarak inşa edilmiş bir platform ve bu platformun üzerinde XVIII^{inci} yüzyılda inşa edilmiş ve 1938'de yıkılmış bir Budist manastırına ait kalıntılar tespit edilmiştir.

1 numaralı yapının güneyinde yer alan 2 numaralı yapı kare planlı inşa edilmiştir. Yerleşkede yapılan yüzey çalışması tahkimatı oluşturan surun sıkıştırılmış toprak kullanılarak inşa edildiğini ve her surun ortasında kule kalıntısına benzeyen konstrüksiyon kalıntılarını açığa çıkarmıştır. Günümüzde yerleşkenin suları erozyon ve antropojen hasar yüzünden tamamen yıkılmıştır; bu sebeple yerleşke girişinin nerede olduğu ve sur yüksekliği hakkında herhangi bir çıkarım yapılamamaktadır.

3 numaralı yapı Tsaagan Sumiin nehrinin batı yakasına inşa edilmiştir ve Bay Balık kompleksini oluşturan yapılar içerisinde en geniş

yüz ölçümüne sahip olanıdır. Yerleşke erozyon ve antropojen hasar yüzünden günümüzde tamamen yıkılmıştır.⁹⁸

⁹⁸ Rogers-E. Ulambayar-M. Gallon, a.g.m., s.80.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

TUVA BÖLGESİNDEKİ YERLEŞİM YERLERİ

3.1. BÜYÜK UYGUR KAGANLIĞI YERLEŞİM YERLERİ

3.1.1. Bajın Alaak I

Bajın Alaak yerleşkesi Çaa-hol köyünün 1,5 kilometre batısında Çadaan nehri kıyısında inşa edilmiştir.⁹⁹ Yerleşke 1957’de VAINSHTEIN tarafından tespit edilmiş ve ilk yüzey çalışmaları 1958’de yine VAINSHTEIN tarafından gerçekleştirilmiştir. Yüzey çalışması sonucunda yerleşkenin 302 x 305 metre genişlikte kare planlı inşa edildiği ve kerpiç surlar ile tahkim edildiği anlaşılmıştır. VAINSHTEIN yerleşkeyi bölgedeki diğer Uygur yerleşkeleri ile olan benzerliğinden ve konumundan yola çıkarak Uygur Kaganlığı döneminden kalma kale-yerleşimi olarak sınıflandırmıştır.¹⁰⁰

Bajın Alaak I yerleşkesindeki ilk detaylı arkeolojik kazı “Sayan-Tuva Araştırma Ekibi” tarafından 1967-69 yılları arasında düzenli periyodlarla gerçekleştirilmiş ve bu kazılar neticesinde yerleşke tamamen açığa çıkarılmıştır. Yapılan arkeolojik kazılar neticesinde Bajın Alaak yerleşkesinin kerpiç surları ve iç avlusunda bulunan zemini tıpkı Por Bajın’daki gibi yükseltilmiş ve kil tuğla ile döşenmiş bir platform ve kale kalıntısı da açığa çıkarılmıştır. Sur yapımında kullanılan teknik ve kalenin inşasında kullanılan 42 x 20 x 10 santimetre ölçülerindeki kerpiç tuğlalar, kil tuğlalar ile uygulanan kaplama yöntemi ve yerleşkenin Şagonar I ile olan yapısal benzerliğinden dolayı Sayan-Tuva Araştırma ekibi VAINSHTEIN’in tarihlendirme ve sınıflandırmasını teyit etmiştir.

1975 ve 1979’da yerleşkede tespit edilen buluntular; ağırlıklı olarak kil, kerpiç tuğlalar ve kiremitler, üzerinde çalışmalar yürütmüş olan

⁹⁹ L. R. Kızlasov, “Srednevekovie Goroda Tyvi”, **Sovetskaya Arheologiya**, nr.3 (1959*), Moskva 1959, s.864 vd.

¹⁰⁰ a. yer.

A. Y. ŖETENKO tarafından da doğrulanmıştır. ŖETENKO özellikle Por Bajın ve Ordug Balık'da tespit edilen t' ang usulü kil kiremitlere dayanarak yerleşkenin Uygur Kaganlığı döneminde inşa edildiği ve Kırgızlar'a karşı oluşturulmuş savunma hattının bir parçası olduğu sonucuna ulaşarak kendisinden önce yapılmış çalışmalarını da doğrulamıştır.¹⁰¹

Yerleşkedeki güncel çalışmalar 2008 ve 2011'de D. K. TULUSH başkanlığında gerçekleştirilmiştir. 2008'deki araştırma seferinde Bajın Alaak yerleşkesinin konumu tam olarak belirlenerek haritalandırılması tamamlanmıştır. Yerleşkenin tarihlendirilmesinde önemli değişiklere yol açan kazı 2011'de gerçekleşmiştir. 2011 kazısı sırasında yerleşkede Bronz çağına ait kültür katmanı ve cilalı taş baltalar, seramikler vb. materyal tespit edilmiştir. Bu kültür katmanı ve bu katmanda tespit edilen materyal nedeniyle TULUSH, Bajın Alaak yerleşkesinin Uygur Kaganlığı'ndan öncede kullanılmış olabileceğini ancak yerleşkedeki kale ve konstrüksiyon kalıntılarının kesinlikle Uygur Kaganlığı döneminden kaldığını ifade etmektedir.¹⁰² TULUSH'un bu tarihlendirmesi yukarıda görüleceği üzere yerleşkede daha önce çeşitli faaliyetlerde bulunmuş araştırmacılar ve ekipler tarafından da özellikle t' ang usulü kiremit ve tuğlalardan yola çıkılarak kanıtlanmış bulunmaktadır.

Bajın Alaak kale-yerleşkesi kalıntıları günümüzde Sayan-Şuşen barajının suları altında kalmış bulunmaktadır.

3.1.2. Bajın Alaak II

Bajın Alaak II yerleşkesi Çadaan nehri kıyısındaki Bajın Alaak köyünün hemen yanında bulunmaktadır. Yerleşkedeki ilk kazı çalışmaları

¹⁰¹ A. Y. Ŗetenko, **Bajın-Alaak Gorodiře Ugurskogo Vremeni v Tive, Yujnaya Sibiri v Drevnostini**, Sankt Petersburg, 1995, s.177.

¹⁰² D. K. Tulush, "Perspektivı Issledovaniya Fortifikatsionnih Pamyatnikov Na Territorii Respubliki Tıva", **Vestnik Tomskogo Gosudarstvennogo Universiteta Istoria**, nr.2, Tomsk, 2013, s.123; a. yazar, "Srednevekovie Gorodiřa-Kreposti Tuvi", **Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, nr.2, Kemerovo, 2011, ss.42-43.

KİZLASOV tarafından 1956'da gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma neticesinden yerleşkenin doğuya dönük 538 x 375 metre genişlikte dikdörtgen planlı inşa edildiği ve kerpiç surlar ile tahkim edildiği tespit edilmiştir.¹⁰³ Yerleşkenin kerpiç surları günümüzde 1,8 metre yüksekliğe ve 4,3 metre temel genişliğine sahiptir; bu ölçüme göre yerleşke inşa edildiğinde sur yüksekliği 4-4,5 metre civarında olmalıdır.¹⁰⁴

Yerleşkenin iç alanının kuzeybatısında 3 paralel grup halinde uzanan 6 duvar kalıntısı daha tespit edilmiştir; KİZLASOV'a göre bu kalıntılar yerleşkede bulunan garnizona aittir.¹⁰⁵ Ancak bu kalıntılar tıpkı Por Bajın'deki gibi kil katmanlar kullanılarak yükseltilmiş bir platform üzerine inşa edilmiş "saray / iç kale / ordug" yapısına ait olmalıdır çünkü bu yapının temeli de Por Bajın'daki gibi kil tuğlalar ile kaplanmış ve yapının iç kısmı renzi-gong tekniği ile ahşap bölmeler kullanılarak daha küçük odalara bölünmüştür.

Bajın Alaak II yerleşkesindeki güncel kazılar 2011 yılında D. K. TULUSH başkanlığındaki iki ekip ile gerçekleştirilmiştir. Bu ekiplerden birincisi yerleşkenin savunma yapıları üzerinde çalışırken, ikinci ekip yerleşkede tespit edilen materyal ve kültür katmanları üzerine yoğunlaşmıştır. Bu kazı çalışması sonucunda yerleşkenin doğu duvarında tespit edilen bir yarık sayesinde surun hang-tu tekniği kullanılarak inşa edildiği anlaşılmıştır. Zira sur iskeleti tıpkı Por Bajın'daki gibi içleri kil ile doldurularak fırınlanmış 10-12 santimetre kalınlığındaki Karaçam kütükleri kullanılarak inşa edilmiştir. İkinci ekibin yerleşkenin iç alanında yürüttüğü çalışmalar KİZLASOV'un garnizon olarak tanımladığı kalıntıya yoğunlaşmıştır. Yapılan çalışmalar kalıntıların, zemini kil tuğlalar ile kaplanmış ve taş temellere oturturmuş yüksek bir binaya ait olduğunu

¹⁰³ Kizlasov, "Srednevekovie ...", ss.870-871; T. Baykara, **XI. yüzyıla Kadar Türk Şehri**, Doktora Tezi, İstanbul, 1970, s.119.

¹⁰⁴ Tulush, "Perspektivi ...", s.122 vd.; T. Baykara surların yüksekliğini günümüzde 2.5 metre olarak vermektedir, bkz. Baykara, a.g.t., s.120.

¹⁰⁵ Kizlasov, "Srednevekovie ...", ss.873.

doğruladıysa da yerleşkenin iç alanındaki kültürel tabakanın zayıf olması yerleşkenin uzun süreler boyunca kullanılmadığını göstermektedir.

2011 kazı çalışmaları neticesinde Bajın Alaak II yerleşkesinin Uygur Kaganlığı döneminde yapıldığı ve idarî merkez olarak kullanıldığı sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuç yerleşkede tespit edilen renzi-gong ve hang-tu teknikleri ile de desteklenmektedir. Yerleşke kalıntılarının günümüzde Bajın Alaak köyünün genişlemesi ve doğal faktörler yüzünden hızla tahribata uğradığı ve bu sebeple yerleşkede acilen bir arkeolojik çalışma yapılması gerekliliği yine TULUSH tarafından vurgulanmıştır.¹⁰⁶

3.1.3. Tselinnoye

Tselinnoye yerleşkesi Por Bajın'ın 240 kilometre kuzeybatısında, Baj-chaak bölgesindeki Tselinnoye köyünün 3,5 kilometre güneybatısında bulunmaktadır. Yerleşke D. A. KLEMENTS'in 1891'de gerçekleştirdiği “Şagonar kazıları”ndan beri bilinmektedir ancak ilk yüzey araştırması L. R. KİZLASOV öncülüğünde 1955'de gerçekleştirilmiştir. Bu yüzey araştırmasında Tselinnoye yerleşkesinin planı çıkarılarak surlarının kerpiç kullanılarak inşa edildiği tespit edilmiştir.

KİZLASOV yerleşkenin planına, konumuna ve surlarının kerpiçten inşa edilmiş olmasına dayanarak yerleşkeyi Uygur Kaganlığı'na tarihlendirmiştir.¹⁰⁷

KİZLASOV'un ardından yerleşkedeki incelemeleri 2006'da D. K. TULUSH ve M. H. MONNAY-OOL gerçekleştirmişlerdir. İncelemeler neticesinde, ki yapılan incelemeler öyle anlaşıyor ki yüzey araştırmasıyla sınırlı kalmıştır; yerleşkenin doğuya dönük 70 x 70 metre uzunluğunda kare planlı inşa edildiği tespit edilmiştir.

Tselinnoye yerleşkesinin girişinin doğu surunda bulunduğu dair izler görülmüşse de girişin tam konumu herhangi bir kapı veya giriş kalıntısı

¹⁰⁶ Tulush, “Perspektivı ...”, s.123 vd.; a. yazar, “... Kreposti Tuvi”, s.43.

¹⁰⁷ Kizlasov, “Drevniye ...”. ss.244-245; a. yazar, “Srednevekovie ...”, s.865.

tespit edilemediği için tam olarak anlaşılamamıştır. Yerleşkenin kerpiç surları çok derin olmayan bir hendek ile çevrelenmiştir ve surların inşasından kullanılan toprağın hendeği oluşturan bu çukurdan temin edildiği düşünülmektedir.

Yerleşkenin iç alanında 2-5 metre genişlikte ve 6-12 metre uzunlukta birkaç girinti dışında, herhangi bir yapıya veya konstrüksiyon kalıntısına ulaşılamamıştır; söz konusu bu girintilerin bölgedeki çiftçiler tarafından yapılmış olma ihtimali yüksektir zira Bajın Alaak ve Çao-hol yerleşkelerinde de benzer girintiler tespit edilmiştir.

2011 Baharında D. K. TULUSH başkanlığında Tselinnoye yerleşkesinde gerçekleştirilen arkeolojik kazı neticesinde üzerlerinde herhangi bir desen bulunmayan ham kerpiçten yapılmış keramikler tespit edilmiştir. Bu keramikler yerleşkede kültürel bir katmanın varlığını kanıtlıyorsa da yerleşkenin tarihlendirilmesinde kullanılamamaktadır zira Mogolistan ve Tuva'da bulunan keramikler genellikle taşıdıkları desen ve modeller sayesinde tarihlendirilebilmektedir.

“Dendokronolojik veri” eksikliğine rağmen Tselonniye yerleşkesinde çalışmalar yürütmüş olan KİZLASOV, VAINSHTEIN, TULUSH ve MONNAY-OOL gibi araştırmacılar yerleşkeyi hem bulunduğu konum hem de yapısal özelliklerinin tipik bir Uygur kale-yerleşimine işaret etmesi nedeniyle Büyük Uygur Kaganlığı'na tarihlendirmekte ve Kırgızlar'a karşı inşa edilmiş savunma hattının bir parçası olarak kabul etmektedirler.¹⁰⁸ Yerleşkenin kesin olarak tarihlendirilebilmesi ve inşasında kullanılan teknik ve malzemenin anlaşılabilmesi için geniş ölçekli bir kazıya ihtiyaç duyulmaktadır.

¹⁰⁸ Tulush, “Perspektivı ...”, s.134; a. yazar, “... Kreposti Tuvı”, s.41; Şetenko, a.g.e., s.175.

3.1.4. Barlık

Barlık yerleşkesi Kızıl–Akdovurak güzergahının 3 kilometre güneyinde Uluğ Hemçik yakınlarındaki kurumuş Barlık nehri kıyısında bulunmaktadır.¹⁰⁹ Yerleşkede KLEMENTS ve KİZLASOV tarafından gözlem çalışmaları yapılmışsa da verilen konumlardaki belirsizlik yüzünden Barlık yerleşkesi 1970’de bölgedeki sulama kanallarının tespiti için havadan resimler çeken T. N. PRUDNIKOV tarafından tespit edilinceye değin araştırmacıların gözlerinden uzak kalmıştır.¹¹⁰

Yerleşkedeki ilk yüzey araştırması 2008’de M. E. KILUMUSKUY, D. K. TULUSH ve V. A. SEMENOV tarafından gerçekleştirilmiştir.¹¹¹ Bu çalışma neticesinde yerleşkenin 210 x 207 metre genişlikte kare planlı inşa edildiği tespit edilmiştir. Barlık yerleşkesinin girişi yerleşkeyi kuzey-güney doğrultusunda ikiye bölen günümüzdeki asfalt yol yüzünden tam olarak tespit edilememektedir ancak doğu ve batı surlarında saptanan kapı kalıntıları yerleşkenin en azından iki girişe sahip olduğunu ve doğuya dönük inşa edildiğini göstermektedir. Yerleşkenin kerpiçten yapılma surlarının günümüzdeki yüksekliği 60 santimetredir ve sur dışında herhangi bir tahkimat kalıntısı tespit edilememiştir.

2011’de Barlık yerleşkesinin iç alanı D. K. TULUSH tarafından iki defa daha incelenmiştir. Yapılan ilk yüzey araştırmasında Neolitik döneme tarihlendirilen çok sayıda materyal bulunmuştur.¹¹² Bu bulgular yerleşkenin neolitik dönemden beri aktif olarak kullanıldığını ve yine muhtemelen neolitik dönemden beri tahkimli bir planda olduğunu göstermektedir.

¹⁰⁹ Tulush, “Perspektivı ...”, s.124; a. yazar, “... Kreposti Tuvı”, s.43; Kızlasov, “Drevniye ...”, s.240.

¹¹⁰ G. Gerster, **The Past From Above: Aerial Photographs Of Archaeological Sites**, (ed. C. Trümpler), Los Angeles, 2007, s.200.

¹¹¹ Tulush, “... Kreposti Tuvı”, s.48.

¹¹² a. yazar, “Perspektivı ...”, s.125, D. K. Tulush makalesinde Neolitik dönemden kalma materyaller tespit edildiğini ifade etmektedir ancak bu materyallerin içeriği hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.

2011'deki ikinci yüzey araştırması yerleşkenin surları üzerinde yoğunlaşmıştır. Bu çalışma neticesinde yerleşkenin kerpiç surlarının temel genişliğinin 3 metre olduğu ve sur iskeleti olarak Karaçam kütüklerinin kullanıldığı tespit edilmiştir. Karaçam kütüklerinin varlığı yerleşkenin inşasında hang-tu tekniğinin kullanıldığına dair güçlü bir delil olarak kabul edilse de söz konusu tekniğin kullanılıp kullanılmadığına dair kesin sonucu ileri tarihlerde yapılacak kazılar gösterecektir. Yerleşkenin iç alanında herhangi bir konstrüksiyon veya platform kalıntısına rastlanmamıştır. Barlık yerleşkesi ile ilgili Uygur Kaganlığı döneminde onarıldığı veya yeniden yapıldığı haricinde ileri sürülecek bilgiler arkeolojik kazı ve materyal eksikliğinden dolayı çok spekülatif olacaktır. Bu sebeple TULUSH yerleşkede, özellikle “antropojen hasar” daha fazla artmadan önce, geniş ölçekli bir arkeolojik çalışmanın yapılması gerektiğini vurgulamaktadır.

3.1.5. Şagonar I

Şagonarcık nehrinin sağ yakasında bulunan Şagonar I yerleşkesi 235 x 232 metre genişlikte doğuya dönük kare planlı inşa edilmiş en büyük Şagonar yerleşkesidir.¹¹³

Şagonar I'deki ilk gözlem ve kazı çalışması 1891'de KLEMENTS tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu çalışma neticesinde yerleşkenin doğu ve batı surunda bulunan iki giriş ve girişlerde konumlandırılmış kule kalıntıları tespit edilmiştir. KLEMENTS'in ardından Şagonar I'de ve aşağıda anlatacağımız diğer Şagonar yerleşkelerindeki kartografya ve plan çizimlerine dair çalışmayı ise 1927'de S. A. TEPLOUHOV gerçekleştirmiştir.

Yerleşkenin tamamen açığa çıkarılması KİZLASOV'un 1955'de gerçekleştirdiği arkeolojik kazı neticesinde olmuştur. KİZLASOV'un bu çalışması yerleşkenin kerpiç surunun, surun dört tarafında bulunan kule ve

¹¹³ J. A. Khvichia, “Formation Of Uyghur Settlements In The Territory Of Contemporary Tuva In The Early 18—Mid 19 Centuries”, **Journal Of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences**, nr.5, Tomsk, 2012, s.721.

girişlerdeki kapı kalıntılarının tespit edilebilmesine olanak sağlamıştır. Bu kalıntılardan elde edilen materyal üzerinde yapılan çalışmalar kulelerin 42 x 20 x 10 santimetre ölçülerindeki kerpiç tuğlalar ve t'ang usulü kiremitler kullanılarak inşa edildiğini ortaya çıkarmıştır. Bu buluntulardan ve yerleşkenin Tuva'daki diğer Uygur yerleşimleri ile olan yapısal benzerliğinden yola çıkan KİZLASOV, yerleşkeyi Uygur Kaganlığı'na tarihlendirerek Şagonar II, III, IV ve V'in yapısal olarak bütün bir kale-yerleşim kompleksinin parçaları olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹¹⁴

KİZLASOV'un yerleşkenin iç alanında sürdürdüğü çalışmalar t'ang usulü kiremitleri olan bir konstrüksiyon kalıntısını daha ortaya çıkarmıştır. KİZLASOV'a göre bu yapı Bajın Alaak II'deki yapı gibi bir garnizon (iç kale / ordug) kalıntısıdır. Bu yapının kalıntılarında gerçekleştirilen kazılar neticesinde çok sayıda öğütme taşı, seramik ve kiremit tespit edilmiştir ancak KİZLASOV'un garnizon kalıntısı tezini doğrulayabilecek herhangi bir savaş aleti ve zırh kalıntısına ulaşamamıştır. Bu sebeple KİZLASOV'un garnizon tanımlamasına en azından yerleşkelerden daha tatmin edici sonuçlar elde edilinceye değin şüpheyle yaklaşmak gerekmektedir.

Şagonar I yerleşkesi günümüzde Sayan-Şuşen barajının suları altında kaldığı için KİZLASOV'un ardından bölgede çeşitli araştırma ve gözlem faaliyetleri yürüten, Moskova Üniversitesi, Tuva Arkeoloji Enstitüsü ve diğer ekipler tarafından incelenememiştir.

3.1.6. Şagonar II

Şagonar I'in 3 kilometre kuzeyinde, Çaatı nehri kıyısında yer alan Şagonar II yerleşkesi batıya dönük 150 x 150 metre genişlikte kare planlı inşa edilmiştir. Yerleşkedeki ilk çalışma KLEMENTS tarafından 1891'de gerçekleştirilen yüzey araştırmasıdır.

¹¹⁴ Kizlasov, "Srednevekovie ...", s.865; Khvichia, a.g.m., ss. 721-722.

Şagonar II'deki ilk arkeolojik kazı ise 1955'de KİZLASOV tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kazı sonucunda yerleşkenin inşa edildiğinde yüksekliği 2,5 metreye varan kerpiç suru, bu surun köşelerinde bulunan 40 x 20 x 10 santimetre ölçülerinde kerpiç tuğla ile yapılmış kuleler ve kulelerin desteklediği batı girişindeki kapı kalıntıları açığa çıkarılmıştır. Surun inşasında kullanılan toprak ve kilin suru çevreleyen hendekten çıkarıldığı tahmin edilmektedir ancak ne KİZLASOV ne de TULUSH hendeğin derinliği ve genişliği ile ilgili herhangi bir bilgi vermemektedirler.

KİZLASOV yerleşkeyi tespit ettiği t'ang usulü tuğlalar, planı ve konumu nedeniyle Uygur Kaganlığı'na tarihlendirmiş ve kale-yerleşim olarak sınıflandırmıştır.¹¹⁵ Şagonar II kale-yerleşimi de günümüzde Sayan-Şuşen barajının suları altındadır.

3.1.7. Şagonar III

Şagonar II'nin 260 metre güneydoğusunda bulunan Şagonar III yerleşkesi 126 x 131 metre genişlikte doğuya dönük kare planlı inşa edilmiştir. Yerleşkedeki ilk yüzey araştırmasını 1891'de KLEMENTS; plan çizimlerini ve haritalandırma çalışmalarını ise 1927'de S. A. TEPLOUHOV yapmıştır.¹¹⁶

Şagonar III'deki ilk arkeolojik kazı 1955'de KİZLASOV tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu kazı neticesinde yerleşkenin inşa edildiğinde 3 metre yüksekliğe ulaştığı tahmin edilen kerpiç surunun tam ölçüleri: batı yönünde: 119,7; kuzey yönünde: 126; doğu yönünde: 119; güney yönünde: 126,2 metre olarak tespit edilmiştir. Bu kerpiç sur 3 metre derinlikte bir hendek ve 40 x 20 x 10 santimetre ölçülerindeki kerpiç tuğla ile inşa edilmiş 4 kule ile desteklenmiştir. Yerleşkenin tespit edilebilen iki girişi bulunmaktadır; iki kule ile desteklenmiş 3,5 metre yükseklikte ve 9 metre genişlikteki ana giriş

¹¹⁵ Tulush, "Perspektivı ...", s.122; a. yazar, "... Kreposti Tuvı", s.42.

¹¹⁶ Baykara, a.g.t., s.68.

doğuda, bir kule ile desteklenmiş 3,5 metre genişlikteki ikinci giriş ise kuzeydedir.¹¹⁷

Bu kazının en önemli bulgusu hiç şüphesiz yerleşkenin güneybatısına konumlandırılmış doğuya dönük 47 x4 5 metre genişlikte bir iç kale kalıntısının açığa çıkarılmasıdır. İç kalenin 2 metre yükseklikte ve 6 metre genişlikte iki girişi bulunmaktadır: doğu ve kuzey. İnşa edildiğinde 2,5 metre yükseklikte olan bu iç kale 4 kule ile de desteklenmiştir. Şagonar III'ün iç kale ve kuleleri, toplamda 11 kule kalıntısı olarak tespit edilmiştir, inşasında kullanılan kerpiç tuğlaların tamamı 42 x 20 x 10 santimetre ölçülerindeki klasik Uygur tuğlasıdır ve bu ebatlardaki kerpiç tuğlalar VII-VIII^{inci} yüzyıllarda İç Asya ve Yukarı İç Asya'da yoğun olarak kullanılmıştır. KİZLASOV yerleşkeyi bu kerpiç tuğlalardan ve konumundan yola çıkarak Uygur Kaganlığı'na tarihlendirmiş ve güçlü müstahkem yapısına dikkat çekerek yerleşkeyi idarî merkez olarak sınıflandırmıştır.¹¹⁸

Şagonar III'deki en geniş kapsamlı arkeolojik kazı KHVICHIA başkanlığında Moskova Devlet Üniversitesi tarafından 1977'de gerçekleştirilmiştir. Bu kazı sırasında yerleşkenin iç kalesi ve ahşap yaşam alanı kalıntılarının bulunduğu iç alan tamamen açığa çıkarılmıştır; yerleşkenin iç alanındaki ahşap yaşam alanlarının inşasında kullanılmış demir çivi, ahşap panel, kerpiç tuğla ve t'ang usulü kiremit kalıntılarını da ulaşılmıştır. Bu buluntular ışığında Şagonar III yerleşkesinin iç alanında bulunan yapıların kiremit çatılı oldukları ve yerleşkenin KİZLASOV'un ileri sürdüğü gibi Uygur Kaganlığı döneminde idarî merkez olarak inşa edildiği sonucuna ulaşılmıştır.

¹¹⁷ Khvichia, a.g.m., ss.723; Baykara, a.g.t., s.70.

¹¹⁸ Kizlasov, "Srednevekovie ...", s.878.

1977 kazısının ortaya koyduğu bir diğer önemli tespit ise iç kalenin ayakta kalmış güneydoğu duvarında yapılan yükseklik ölçümünün 2,8 metre olarak belirlenmiş olmasıdır.¹¹⁹

Şagonar III yerleşkesindeki son çalışma 2011 yılında TULUSH başkanlığındaki Tuva Arkeoloji Enstitüsü ekibi tarafından gerçekleştirilmiştir. TULUSH'un gerçekleştirdiği Şagonar III kazısı daha çok yerleşkenin sur ve iç kalesi üzerine yoğunlaşmıştır. Bu çalışma neticesinde surun inşasında kullanılan kütüklerin Por Bajın'deki gibi 12 santimetrelilik Karaçam olduğu ve hang-tu tekniği kullanılarak inşa edildiği tespit edilmiştir ki bu tespit KİZLASOV'un tarihlendirme ve sınıflandırmasını da doğrulamaktadır. İç kalede gerçekleştirilen kazılarda da Kırgız tipi vazolar ve destek kolonlarının kesme taş kullanılarak inşa edilmiş temelleri açığa çıkarılmıştır ancak TULUSH temellerin ölçüleri hakkında herhangi bir bilgi vermemektedir.¹²⁰

3.1.8. Şagonar IV

Şagonar III'ün 500 metre batısında bulunan Şagonar IV yerleşkesi Çaati nehrinin kuzeyinde 80 x 80 metre genişlikte doğuya dönük kare planlı inşa edilmiştir. Yerleşkedeki ilk yüzey çalışmasını 1981'de KLEMENTS gerçekleştirmiş, plan ve haritalandırmayı ise 1927'de TEPLUHOV yapmıştır.¹²¹

Yerleşkedeki ilk arkeolojik kazı 1955'de KİZLASOV tarafından gerçekleştirilmiş ancak burada yürütülen kazılar Şagonar III'ün gölgesinde kaldığı için sadece sur ölçümü ve yüzey taraması gerçekleştirilmiştir. Yerleşkenin kerpiç surunun inşa edildiğinde yaklaşık olarak 2 metre olduğu ancak kuleler ile desteklenmediği tespit edilmiştir. Yine bu çalışma neticesinde yerleşkenin iki girişe sahip olduğu anlaşılmıştır: ana giriş

¹¹⁹ Khvichia, a.g.m., s.723.

¹²⁰ Tulush, "Perspektivi ...", s.123; a. yazar, "... Kreposti Tuvı", s.43.

¹²¹ Baykara, a.g.t. s.73.

doğuda ve kuzeyde daha küçük bir giriş. KİZLASOV, Şagonar IV yerleşkesini kullanılan benzer inşa tekniğine ve konumuna dayanarak Uygur Kaganlığı'na tarihlendirmiş ve yerleşkeyi kale-yerleşim olarak sınıflandırmıştır.¹²²

Şagonar IV yerleşkesindeki son çalışma TULUSH başkanlığında 2011'de gerçekleştirilen yüzey taramasıdır. Bu tarama sırasında yerleşkenin iç alanında herhangi bir konstrüksiyon izine rastlanmamıştır ancak yerleşkenin tarihlendirilmesine olanak sağlayabilecek ahşap kapı kalıntılarına ulaşılmıştır. TULUSH bu çalışması ile KİZLASOV'un tarihlendirmesini ve sınıflandırmasını doğrulamışsa da yerleşkenin günümüzde hayvan mezarlığı olarak kullanılması yerleşkedeki kültürel katmanı ve verileri tamamen bozmuştur.

3.1.9. Şagonar V

Şagonar V yerleşkesi KLEMENTS ve TEPLOUHOV'un çalışmalarında yer almamaktadır ancak KİZLASOV 1979 tarihli eserinde yerleşkeden söz etmektedir.¹²³ Fakat yerleşkenin konumundaki belirsizlik ve net bir çizimin olmaması nedeniyle burada herhangi bir kazı gerçekleştirilememiştir. TULUSH, Şagonar V yerleşkesinin büyük olasılıkla Sayan-Şuşen barajının suları altında kaldığını veya antropojen nedenlerle tamamen tahrip edildiğini ileri sürmektedir.¹²⁴

3.1.10. Balgas Bajın

Balgas Bajın yerleşkesi Sut-hol bölgesinin güneybatısındaki Bora Tayga köyünün hemen yanında bulunmaktadır. Yerleşkenin kapladığı alan batı ve güney surunun yıkılmış olmasında dolayı tam olarak anlaşılamamaktadır ancak yerleşkenin 100 metrelik doğu ve 340 metrelik

¹²² Kizlasov, **Drevniye Tıva**, Moskva, 1979, s.139; Esin, a.g.m., s.161.

¹²³ Kizlasov, a.g.e., s.145.

¹²⁴ Tulush, "... Kreposti Tıvı", s.44.

kuzey suruna bakılarak dikdörtgen planlı doğuya dönük inşa edildiği ileri sürülebilir.¹²⁵

Yerleşkedeki ilk arkeolojik çalışmayı 1961’de KİZLASOV gerçekleştirmiştir. Bu çalışma neticesinde yerleşkenin ayakta kalmış olan doğu ve kuzey surunun yüksekliğinin 2-2,5 metre, genişliğinin ise 2-6 metre olduğu tespit edilmiştir. Bu sur 3 metre genişlikte ve 30 santimetre derinlikte bir hendek ile de desteklenmiştir. Yine surun güneydoğu ve kuzeybatı köşelerinde kule kalıntısı olması muhtemel kerpiç tuğla ile inşa edilmiş kayrak taşı temelli 9 x 7 metre genişliğinde konstrüksiyon kalıntıları tespit edilmiştir. KİZLASOV sadece yerleşkenin iç alanı ile ilgili Bajın Alaak’da tespit edilen platform benzeri bir yükseltiden söz etmektedir.¹²⁶

Balgas Bajın yerleşkesindeki en güncel kazı 2011’de TULUSH başkanlığında gerçekleştirilmiştir. Bu kazı sırasında yerleşkenin daha önce incelenmemiş olan iç alanına ve nispeten iyi korunmuş kuzey suruna yoğunlaşılmıştır. Yerleşkenin iç alanında yapılan incelemeler neticesinde KİZLASOV’un söz ettiği platform kalıntısı tespit edilmiştir. Fakat söz konusu platformun bir iç kale kalıntısı mı yoksa tapınak kalıntısı mı olduğu anlaşılamamıştır. Bu sebeple TULUSH, KİZLASOV’un Balgas- Bajın için yapmış olduğu kale yerleşim kategorizasyonuna şüphe ile yaklaşmaktadır.¹²⁷

2011 kazısının en önemli bulgusu Balgas Bajın yerleşkesinin kuzey surunun nehirden getirilen kil ve çakıl taşları ile hang-tu tekniği kullanılarak inşa edildiğinin tespit edilmesidir. Bu tespit KİZLASOV’un Balgas Bajın için yaptığı tarihlendirmeyi doğrulamakta ve yerleşkenin bölgedeki diğer Uygur yerleşimlerine dahil edilmesini sağlamaktadır.

¹²⁵ Tulush, “... Kreposti Tuvı”, s.45.

¹²⁶ Kızlasov, “Srednevekovie ...”, s.872.

¹²⁷ Tulush, “... Kreposti Tuvı”, s.46; a. yazar, “Perspektivi ...”, s.125.

3.1.11. Malgas Bajın

Malgas Bajın yerleşkesi Edegey nehri kıyısında Ak Davupak bölgesinin 45 kilometre kuzeybatısında bulunmaktadır. Yerleşke 270 x 280 metre genişlikte doğuya dönük kare planlı inşa edilmiştir. Surların yüksekliği 3 metreye ulaşmakta ve surların inşa edildiği temel 16 metreyi bulmaktadır. Yerleşkenin her surunun ortasında 3-4 metre genişliğe ulaşan girişler bulunmaktadır. Yerleşkenin iç avlusunda herhangi bir yapı izine rastlanmamaktadır. Yapılan görsel incelemelerde bütün duvar ve kapılarda kolon kalıntıları tespit edilmiştir.

Yerleşke iyi korunmuş durumdadır ve yapılacak arkeolojik kazılar Yenisey boyunca uzanan Uygur kaleleri ile ilgili önemli bulgular sağlayacaktır.¹²⁸

3.1.12. Elde Kejig

Elde-Kejig yerleşkesi Barlık Nehri üzerindeki bir adacıkta bulunmaktadır. Yerleşke 500 x 250 metre genişlikte dikdörtgen planlı inşa edilmiştir. Kuzey duvarında bulunan ana giriş ve 2 geçit korunmuş durumdadır. Yerleşkeden güneybatıya doğru uzanan 7 kilometre uzunluğunda bir sur daha tespit edilmiştir.¹²⁹

3.1.13. Teeli V

Teeli V yerleşkesi adını bulunduğu Teeli köyünden almaktadır. Yerleşke 270 x 270 metre genişlikte kare planlı inşa edilmiştir. Yerleşkenin kaya parçaları ve çakıl taşından yapılmış surlarının genişliği 10 metredir ve surların her köşesinde kule kalıntıları tespit edilmiştir. Yerleşkenin batı ve doğu surlarında giriş noktaları tespit edilmiştir.¹³⁰

¹²⁸ a. yazar, "... Kreposti Tuvi", s.47.

¹²⁹ a. yazar, "Perspektivi ...", s.126.

¹³⁰ a. yazar, "Perspektivi ...", s.128.

3.1.14. Çoon Terek

Çook- terek yerleşkesi Hemçik nehrinin batısında, Bay-tal köyünün 6,5 kilometre güneydoğusunda yer almaktadır. Yerleşke 170 x 164 metre genişlikte kare planlı inşa edilmiştir. Surların genişliği 12 metredir ve yerleşkenin iç avlusunda herhangi bir konstrüksiyon kalıntısı tespit edilememiştir.¹³¹

3.2. POR BAJIN

Tuva Türkçesinde “kil ev” anlamına gelen Por-Bajın (Baj(“y”)ın), Tuva’nın güneybatısında Altay ve Sayan dağları arasındaki Kungurtuk şehrinin 8 kilometre batısında bulunan Küçük Yenisey nehrinin beslediği Tere Khol (köl/göl) gölü üzerindeki 3,5 hektarlık bir ada üzerine inşa edilmiştir.

Por-Bajın’dan ilk bahseden kişi *Çertejnaya Kniga Sibiri* adlı çalışması ile Sibirya etnografyası ve haritacılığı üzerine çalışmalar yapmış olan Semyon Ulyanoviç REMEZOV’dur.¹³²

Yerleşke ilk kez 1891’de İç Moğolistan’a düzenlenen “Orhon Keşif Seferi”nde arkeolog ve etnograf D. A. KLEMENTS tarafından incelenmiştir; KLEMENTS görebildiği kadarıyla yerleşkenin surlarını ve yerleşim planını çizerek kalıntıları dikdörtgen planlı bir kale olarak sınıflandırmış ve Ordug Balık ile yapısal benzerliğine dikkat çekmiştir. KLEMENTS’in Por-Bajın’ı Uygur Kaganlığı ile ilişkilendirmesi ise hem Ordug Balık’da hem de bu yerleşkede aynı üslub ve teknik ile yapılmış kiremitler tespit etmesinin ardından gerçekleşmiştir.¹³³

¹³¹ a.yer.

¹³² L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops Of The Eastern Uighur Khaganate: A Preliminary Study of Uighur Roof Tiles”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015, s.6; S. U. REMEZOV’un çalışmaları ve haritaları için bkz. S. S. Tikhonov, “The Maps By S. U. REMEZOV And Archaeological-Ethnographic Researches”, **Tomsk State University Journal of History**, nr.3, Tomsk, 2013, ss.52-56.

¹³³ D. A. Klements, “Arheologičeskii Dnevnik Poezdki v Srednyuyu Mongoliyu v 1981 godu”, **Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii**, Sankt Petersburg, 1895, ss.(?); Kiselev, “Drevniye ...”, s.95 vd.

1952’de KLEMENTS’in çalışmalarını yeniden değerlendiren S. I. VAINSHTEIN, 1957’de yerleşkede gerçekleştirdiği kazı çalışmaları neticesinde Por Bajın’ın dış surlarını ve kompleks yerleşim planını açığa çıkarmıştır.

VAINSHTEIN yerleşkenin planına, tespit ettiği t’ ang usulü kiremit disklerle, yerleşkedeki kültürel materyal azlığına ve yerel halkın yerleşkenin Çinliler tarafından inşa edildiğine dair anlattıkları efsaneye dayanarak Por Bajın’ın XI-XII^{inci} yüzyıllarda Çin mimarisi ile inşa edilmiş bir Budist manastırı olduğu ve büyük bir yangın sebebiyle terk edildiği sonucuna ulaşmıştır.¹³⁴

1963’de Sovyet Bilimler Akademisi ve Tuva Etnografya Enstitüsü’nün VAINSHTEIN başkanlığında gerçekleştirdiği “Tuva Keşif Seferi”nde yerleşkenin merkezinde yer alan ana yapının bir bölümü ile iç avlunun kuzey ve güneyinde yer alan yapılar açığa çıkarılarak incelenmiştir. VAINSHTEIN bu yapılardan elde ettiği bulgular ile 1909’da gerçekleşen “Fin Keşif Seferi”nde RAMSTED tarafından bulunarak tercüme edilen *Şine Usu Yazıtı*’ndaki:

*“... kaplan yılında (750) çiklere karşı sefere gittim ikinci ayın on dördüncü parçasında kem ırmakında savaştım aynı yıl çikler boyun egdiler sonra kaynak yanında ben kendi beyaz ordugahımı ve sarayımı kurmaya giriştim (tahtla birlikte) orada ben kale duvarlarının inşa edilmesini emrettim orada yazı geçirdim ve ulu tengriye ibadet ettim ...”*¹³⁵

şeklindeki ifadeden yola çıkarak yerleşkenin Uygur Kaganı TENGRİDE BOLMIŞ İL ETMİŞ BİLGE KAGAN (MO-HO YEN CHOUR KAGAN) tarafından

¹³⁴ S. I. Vainshtein, “Drevniye Por-Bajın”, **Sovetskaya Etnografiya**, nr.6 (1964), Moskva, 1964, s.104, 110, 112; Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, a.g.m., s.7.

¹³⁵ Bu bölüm H. N. Orkun tarafından: “... bunu yapıp bars yılında çiklere karşı yürüdüm ikinci ay on dörtte kemde çarpıştım o yıl ... başı orada mükemmel karargah, saray orada yapturdım ...” şeklinde çevrilmiştir, bkz. Orkun, a.g.e., s.171.

VIII^{inci} yüzyılın ortalarında Tuva'da inşa ettirilmiş ilk kale-kent yerleşimi olduğu sonucuna ulaşmıştır.¹³⁶

VAINShteIN'in bu çıkarımı, KLEMENTS'in Ordug Balık'daki sonuçlarını yeniden değerlendiren S. V. KISELEV tarafından da her iki yerleşkede tespit edilen aynı üslub ve teknik ile yapılmış kiremit diskler ve kerpiç tuğla buluntuları ile de desteklenmektedir.¹³⁷ Ortaya çıkarılan bu kiremit diskler ve kerpiç tuğlalar üzerine yoğunlaşan KISELEV, her iki yerleşkede de kullanılmış olan kiremit disklerin klasik t'ang üslubunda olduğunu ve yine yerleşkelerde kullanılmış olan kerpiç tuğlaların Sogd tekniği ve üslubunda yapıldığını ileri sürmüştür. Elde ettiği bu veriler neticesinde KISELEV, Por Bajın'ın Çinli ve/veya Sogd mimar ve ustalar tarafından "kaganın isteği üzerine" yapıldığı tezini ortaya atmış ancak VAINShteIN gibi kesin bir tarih aralığı vermekten kaçınmıştır.

Por Bajın yerleşkesinin tamamen açığa çıkarılması Mayıs 2007-Eylül 2008 tarihleri arasında gerçekleştirilen geniş ölçekli ve disiplinlerarası kazıdan sonra gerçekleşmiştir.¹³⁸ Bu kazıda elde edilen bulgulara göre Por Bajın; doğu-batı doğrultusunda uzanan 215 x 162 metre uzunluğunda dikdörtgen planlı bir Uygur yerleşkesidir. Yerleşkenin dış suru 11, iç suru ise 2 metre yüksekliktedir ancak iklim ve rüzgar yüzünden dış sur 10, iç sur 1,5 metreye varan yüksekliğe kadar günümüze ulaşabilmiştir.

Doğu ve batı surları nispeten iyi durumdadır ancak surların kuzeybatı ve güneybatı köşeleri tahrib olmuştur. Yerleşkenin doğu surunda bulunan ana giriş ağır kereste kullanılarak inşa edilmiş paralel üç geçitten oluşmaktadır. Yerleşkede tespit edilen 11 kale burcundan 4'ü ana girişin iç ve dış kısımlarında konumlandırılmıştır. Yine ana girişin üzerinde savunma

¹³⁶ Vainshtein, a.g.m., s.104, 111; I. Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav'yalov-A. Panin-I. N. Modin-S. Ruzanova and H. Härke, "Por-Bajin An Enigmatic Site Of The Uighurs In Southern Siberia", **The European Archaeologist**, nr.35 (Summer 2011), Prag, 2011, s.10.

¹³⁷ Kiselev, "Drevniye ...", s.40.

¹³⁸ I. Arzhantseva-M. A. Andreyev-I. N. Modin, "Continuous Aquatic Soundings Of The Lake Tere-Khol Water Area In The Republic Of Tuva (Russia)", **Archeo Sciences**, nr.33, (?), 2009, s.255.

ve gözlem amaçlı inşa edilmiş ayrı bir bölme de tespit edilmiştir. Bu bölmeye ulaşımı sağlayan kille sıvanmış kereste rampaların kalıntılarına doğu surunun kuzey ve güney kulelerinde ulaşılmıştır.

Bu kazı çalışmasının en önemli bulgularından bir tanesi, sur ve kulelerin inşasında kullanılan tekniğin “hang-tu” olarak bilinen Çin inşa tekniği olduğunun tespit edilmesidir. Hang-tu tekniğinde inşa edilen yapının iskeleti, içleri kil ile doldurulan 10-12 santimetre kalınlığındaki Karaçam kütüklerinden oluşmaktaydı; içleri kil ile doldurulan bu kütükler pişirildikten sonra yapının temeline yan yana gelecek şekilde dikilirler. Bu işlemin ardından kütüklerin oluşturduğu yapının iskeleti tekrar kil ile sıvanır; böylece hem kütükler birbirlerine yapıştırılmış olur hem de daha dayanıklı bir dış yüzey elde edilir. Ayrıca bu kütüklerde tespit edilen kenetlenme ve dirsek noktaları “dau-gung” olarak bilinen klasik Çin inşa tekniğinin de yerleşkenin inşası sırasında kullanıldığına işaret etmektedir.

Yerleşkenin ana girişi birbirini takib eden iki avluya açılmaktadır. Dış avlu, iç avluya geçişi sağlayan ahşap kapıları ve kiremit kaplı çatısı olan t'ang stilinde inşa edilmiş geçiş noktası haricinde yapılardan tamamen arındırılmıştır. Kazı çalışması neticesinde bu geçiş noktasının yerleşkenin iç avlusunda bulunan ana yapının inşa edilebilmesi için ilk etapta geniş bırakıldığı tespit edilmiştir. İç avludaki inşa faaliyetleri tamamlandıktan sonra bu geçiş noktası daraltılarak söz edilen t'ang usulü ahşap kapılı ve kiremit çatılı bölüm eklenmiştir.¹³⁹

VAINSHTein'in 1963'de ortaya çıkardığı iç avluda yapılan çalışmalar kireçle sıvanmış iki binadan oluşan ana yapıyı, ana yapıyı oluşturan binalardan büyük olanının kuzey ve güneyine eklenmiş kiremit çatılı bölümleri, bu bölümlere geçişi sağlayan kiremit çatılı terasları ve binalar arasında geçişi sağlayan küçük bir pasajın kalıntılarını ortaya

¹³⁹ Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav'yalov-A. Panin-I. N. Modin-S. Ruzanova and H. Härke, “Por-Bajin An Enigmatic ...” s.6, 9; Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting ...”, s.11.

çıkarmıştır. Yerleşkenin tam merkezinde yer alan doğuya dönük bu ana yapı sıkıştırılmış toprak kullanılarak yükseltilmiş yuvarlak bir platform üzerinde bulunmaktadır. Bu platformun dış yüzeyi kireç kaplanmış kil tuğlalar ile döşenmiştir. Ana yapıyı oluşturan binaların tamamı tek bir parça olarak inşa edilmiştir ve 7 metre uzunluğunda, 49 santimetre yarıçapında taş temellere oturtulmuş 36 ahşap kolon ile desteklenmiştir. İç avludan ana yapıya platformun doğusunda bulunan iki merdiven aracılığı ile çıkılmaktadır.¹⁴⁰

Ana yapıyı oluşturan binalardan büyük olanı 35 x 37 metre genişlikte ve 7 metre yükseklikte. Jumber A. KHVICHIA'ya göre bu bina, Uygur kaganlarının dönemsel göçleri sırasında Tuva'da konakladıkları "Kagan Sarayı"dır.¹⁴¹

Kagan Sarayı, "renzi gong" olarak da bilenen t'ang usulü ahşap süsleme yöntemi kullanılarak kireçle sıvanmış 10-12 santimetre genişlikte ince ahşap paneller kullanılarak iki salona ve salonlar içerisinde yer alan daha küçük bölmelere / odalara ayrılmıştır. Bu ahşap panellerin zemine yakın bölümleri yatay kırmızı şeritlerle boyanarak süslenmiştir. Panellerde ve panellerin sıvasında tespit edilen ikinci bir katman nedeniyle Por Bajın yerleşkesinin tadilat gördüğü sonucuna ulaşılmıştır.¹⁴²

Kagan Sarayı'nın batısında yer alan 6 x 10 metre genişlikteki pasajdan geçilerek 18 x 20 metre genişlikte ve Kagan Sarayı'ndan alçak inşa edilmiş "Hatun (Katun) Sarayı"na girilmektedir. Hatun Sarayı bir salondan ve yine "renzi-gong" tekniği kullanılarak süslemeli ahşap panellerle

¹⁴⁰ Khvichia, a.g.m., s.725; I. Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav'yalov-R. A. Vafeev-H. A. Schubert-H. Härke, "Three-Dimensional Reconstruction Of The Site Of Por-Bajın (Tuva)", **Integrating Archaeological And Ethnographic Research**, nr.2, Irkutsk-Omsk, 2013, s.16.

¹⁴¹ Khvichia, a.g.m., s.724.

¹⁴² Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav'yalov-A. Panin-I. N. Modin-S. Ruzanova and H. Härke, "Por-Bajın An Enigmatic ..." ss.9-10.

salondan ayrılan küçük odalardan oluşmaktadır; bu bölümlerin yatak odası olduğu düşünülmektedir.¹⁴³

Yerleşkenin kuzey, güney ve batı surları boyunca kesintisiz olarak devam ederek bir “U” formu oluşturan 7 x 8 metre genişlikte 27 adet kiremit çatılı bahçeli yaşam alanı oda / bölme kalıntısına ulaşılmıştır. Nispeten küçük olan bu yapıların bazıları tek odalı bazıları ise iki odalı olarak inşa edilmiştir. Birbirlerinden alçak kil duvarlar ile ayrılan bu alanlar arasındaki geçiş ahşap kapılar kullanılarak gerçekleştirilmektedir.¹⁴⁴

Yerleşkede ve Tere Khol gölünde gerçekleştirilen hidrografik, jeomorfolojik ve dendokronolojik çalışmalar VAINSHTEIN ve KISELEV’in tezlerinin sorgulanmasına yol açacak ölçüde önemli bulgular elde edilmesine olanak sağlamıştır. Hidrografik bulgular, VAINSHTEIN’in yerleşkenin kuru bir yükselti üzerine inşa edildiği ve gölün bölgedeki donmuş toprakların eriyerek yerleşke çevresindeki çukur alanı doldurması sonucunda oluştuğu şeklindeki tezini çürütmüştür.¹⁴⁵ Zira Tere Khol gölünün VIII^{inci} yüzyılda yerleşke inşa edilirken sadece batısındaki bölümü kapsadığı ve yerleşkenin gölü doğu-batı doğrultusunda bölen yarımada üzerine inşa edilmiş olduğu tespit edilmiştir.

Adanın bugünkü genişliğine ulaşması ve muhtemelen yerleşkenin kara ile bağlantısını sağlayan berzahı kapatması, göl zemininde ve çevresinde bulunan donmuş toprakların küresel ısınma sonucu artış gösteren sıcaklıklar yüzünden erimesiyle günümüzden 100 yıl önce gerçekleşmiştir.¹⁴⁶

Yine göl yüzeyinde gerçekleştirilen çalışmalar yerleşkenin inşasında kullanılan inşaat malzemesinin taşınarak getirildiğine dair tezi de

¹⁴³ Khvichia, a.g.m., s.725.

¹⁴⁴ a.yazar, a.g.m., s.726.

¹⁴⁵ Tulush, “... Kreposti Tuvı”, s.41; Arzhantseva-M. A. Andreyev-I. N. Modin, “Continuous Aquatic ...”, ss.255-257.

¹⁴⁶ a. yer.

ada çevresindeki zeminin göl zemininden daha derin olduğunun tespit edilmesiyle çürütmüştür. Bu tespit yerleşkenin inşasında kullanılmış olan kilin ada çevresindeki göl zemininden alınmış olduğuna işaret etmekte; bu da inşaat materyalinin lokal olarak üretildiğini kanıtlamaktadır. Bu tespit ayrıca bölgedeki kiremitler üzerinde ayrı bir çalışma yürüten Mitsuji TOSHIKAZU ve Muraoka HITOSHI tarafından da göl zeminindeki kil ile kiremitlerin yapımında kullanılmış olan kilin “reng ve doku olarak eşleşmesi” yönündeki çalışmaları ile de desteklenmektedir.¹⁴⁷

Yerleşkede yürütülen jeomorfolojik çalışmalara dayanılarak varılan sonuca göre, Por Bajın’ın doğal bozulma sürecini hızlandırmış üç büyük depremin ve bir yangının gerçekleştiğine dair izler bulunmuştur. Tespit edilen depremlerden ilk ikisi yerleşkenin inşasının devam ettiği VIII^{inci} yüzyılda, üçüncü ve daha yıkıcı olduğu anlaşılan deprem ise yerleşkenin IX^{uncu} yüzyılda terk edilmesinden sonra, muhtemelen XII^{inci} yüzyılda, meydana gelmiştir.

VAINSHTAIN’ın yerleşkede tespit ettiği yangın bulguları da doğrulanmakla birlikte yangının yerleşke terk edildikten sonra gerçekleşmiş olan XII^{inci} yüzyıldaki depremle birlikte ortaya çıktığına işaret eden güçlü bulgulara ulaşılmıştır. Depremle birlikte ortaya çıkan bu yangın yerleşkenin doğu ve güney surunun çökmesine, kuzeybatı burcunun yıkılmasına ve ana girişin yanmasına neden olmuş gibi görünmektedir.¹⁴⁸

Yürütülen bu jeomorfolojik çalışmanın en önemli iki bulgusu ise: 2300 metre rakımda yer alan bu yerleşkede kış aylarında konaklamayı mümkün kılacak bir “ısıtma sisteminin” ve Por Bajın’ın “kurgan olarak

¹⁴⁷ Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting ...”, ss.48-62; Toshikazu-M. Hitoshi, a.g.m., ss.106-118.

¹⁴⁸ Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav’yalov-A. Panin-I. N. Modin-S. Ruzanova and H. Härke, “Por-Bajin An Enigmatic ...” s.8.

kategorize edilmesini sağlayabilecek herhangi bir defin alanının” tespit edilememesidir.¹⁴⁹

Dendokronolojik çalışmalar Por Bajın’ın düşük yoğunlukta kullanıldığını göstermektedir. Bu sebeple yerleşkenin ya çok kısa bir süre kullanıldığı ya da yeniden inşa edildikten kısa bir süre sonra terk edildiği düşünülmektedir.

Dendokronolojik çalışmaların ortaya koyduğu en önemli bulgu ise Por Bajın’ın, TENGRİDE BOLMIŞ İL ETMİŞ BİLGE KAGAN’ın ölümünün ardından kagan olan ve 762’de Maniheizm’i benimseyen “BÖGÜ KAGAN (759-779) döneminde inşa edildiğinin” tespit edilmesidir ki bu tarihlendirme radyokarbon sonuçlarından elde edilen 770-790 tarihleri ile de uyumludur.¹⁵⁰

Yerleşkenin BÖGÜ KAGAN dönemine tarihlendirilmesi, kış şartlarında barınmayı mümkün kılacak herhangi bir ısıtma sisteminin tespit edilememesi, güçlü müstahkem yapısı ve yerleşkenin inşasında kullanılmış olan Çin inşaat teknikleri, VAINSHTEIN’in “kale” tanımlamasını da yeniden sorgulamaya açmıştır.

2007-2008 kazı sonuçlarında elde edilen bulgular, Por Bajın’ın klasik bir “Türk Ordugu (-yaylık(yazlık)- kaganlık merkezi / başkend)” olarak inşa edildiğini fakat meydana gelen ilk veya ikinci depremin ardından onarılarak Maniheist tapınakı olarak kullanıldığını ve BÖGÜ KAGAN’ın ölümünün ardından Uygurlar arasında etkisini yitiren Maniheizm ile birlikte terk edildiğini göstermektedir.¹⁵¹

¹⁴⁹ I. Arzhantseva-M. A. Andreyev-S. A. Akulenko-M. J. Kats-I. N. Modin, “Geophysical Investigation On Por-Bajin Island, Tuva (Russia)”, **Archeo Sciences**, nr.33, (?), 2009, s.13.

¹⁵⁰ Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav’yalov-R. A. Vafeev-H. A. Schubert-H. Härke, “Three-Dimensional ...”, s.14.

¹⁵¹ Arzhantseva-M. A. Andreyev-S. A. Akulenko-M. J. Kats-I. N. Modin, “Geophysical ...”, s.15.

DÖRDÜNCÜ BÖLÜM

TEMEL MİMARİ UNSURLAR

4.1. BELLİ-BAŞLI YAPI BÖLÜMLERİ

4.1.1. Plan

Tezimizde ele aldığımız Uygur yerleşkelerinin genel planları incelendiğinde tüm yerleşimlerin birbirine bitişik iki kare veya dikdörtgen yapının tek parça görünüm arz edecek şekilde simetrik olarak birleştirilmesi ile meydana getirilen müstahkem yapılar oldukları görülmektedir. Kare veya dikdörtgen planlı bu yerleşimler inşa ve savunmanın kolaylaştırılabilmesi için akarsu veya ırmak kenarlarına konumlandırılmışlardır. Genel olarak yüksek ve güçlü surlar ile tahkim edildiği tespit edilen bu yerleşimlerin ana girişleri doğu surunun tam ortasında bulunmaktadır. Bu ana girişlerden bazıları yüksek ve güçlü ahşap ya da demir kapılar ile korunmaktayken bazılarında ise herhangi bir kapı kalıntısı tespit edilememiştir. Bu kapılara ilave olarak savunmayı güçlendirebilmek için yerleşimleri çepeçevre saran geniş ve derin hendekler oluşturulmuş, sur köşelerine ve kapı girişlerine ise kuleler inşa edilmiştir.

Uygur Kaganlığına tarihlendirilen bu yerleşimlerin iç planları incelendiğinde, tek parça görünüm arz eden simetrik iki bölüm, alçak duvarlar kullanılarak oluşturulmuş geniş bir kolidor veya hol ile birbirine bağlanmıştır. Yerleşim planlarında ana yapı olarak değerlendirilen saray veya tapınak gibi ayrıcalıklı bölümler iç avluda zeminden 2-3 metre kadar yükseltilmiş platform üzerine konumlandırılmıştır.

Bazı yerleşimlerde iç kale kalıntıları tespit edilmiştir. Kare planda geniş temelli, yüksek duvarlı, kuleler ile desteklenen, 40 x 20 x 16 santimetre ölçülerinde pişmiş kerpiç tuğla kullanılarak inşa edilen bu iç kaleler genel olarak batı suruna bitişik şekilde konumlandırılmışlardır. Bu iç kalelerin bölgenin idaresinden sorumlu yöneticilerin meskeni olduğu, kagan

ve beraberindeki (silahlı-silahsız) maiyetinin bu iç kalede ikame etmesi “*ordug*” kavramının temelinin somut olarak görülebileceği en güzel örneği oluşturmaktadır.

4.1.2. Platform

Uygur Kaganlığına tarihlendirilen yerleşimlerden bazılarının iç avlularında sıkıştırılmış toprak kullanılarak zeminden 2-3 metre yükseltilmiş, yükseltinin üst yüzeyi yani oluşturulmuş yeni taban 30 x 30 x 9 santimetre ölçüsündeki kare formlu merdiven tuğlaları kullanılarak döşenmiş ve bu döşemenin üzeri kil ile sıvanmış platformlar bulunmaktadır.

Bu platformlar kullanılarak ana yapıya yükseklik ve anıtsal özellik kazandıracak düz ve yüksek bir zemin elde edilmekte, böylece yerleşimlerin merkezine inşa edilen ana yapılar vurgulanmaktadır.

4.1.3. Kapı

Yerleşimleri çevreleyen hendek ve surlarda giriş-çıkışı sağlamak üzere doğu yönünde bırakılmış açıklık veya bazı yerleşkelerde olduğu gibi açıklıklar bulunur. Bu açıklık veya açıklıklar kuleler, demir veya ahşap kapılar ile tahkim edilerek güçlendirilmişlerdir.

4.1.4. Sur

Uygur yerleşkelerinde ana savunma unsuru olarak inşa edilen surlar geniş temelli, yüksek, güçlü ve dört köşe planlı inşa edilmiştir. Bu surlar yerleşke çevresinde yoğun olarak bulunan materyale bağlı olarak kerpiç veya çakıl taşı kullanılarak inşa edilmiştir. 36 x 36 x 9 santimetrelik kare formlu çiğ kerpiç tuğla kullanılarak *hang-tu* tekniğinde, yine bölgede yoğun olarak bulunan ağaç türü (inşaatın gerçekleştirildiği doğal bölgeye göre karaçam, ladin, akmeşe vb. ağaç türlerinin kütük ve keresteleri...) kullanılarak, inşa edilmiştir. Bu surlar hendek, kule ve geçiş noktaları ile tahkim edilmişlerdir.

Yerleşkeleri çevreleyen surlar bazen tek katmanlı, bazen üçe kadar çıkan kademeli sur olarak inşa ediliyorlar ve üstünde rahatlıkla yürünebilecek genişlikte, daha düz ve güçlü olmaları için kerpiç ile tekrar sıvanıyorlardı.

4.1.5. Kule

Yüksekliği genişliğinin en az iki katı olan bir oranda yapılan kule, Uygur yerleşim tipolojisinde savunma ve gözlem amacıyla yaygın olarak kullanılmış bir diğer mimarî unsurdur. Kuleler özellikle sur ve ana giriş noktalarını tahkim edecek şekilde, sur yüksekliğine bağlı olarak 6-12 metre yükseklik arasında inşa edilmişlerdir. Bu kuleler özellikle sur köşelerine ve bazı yerleşkelerde gözlemlenebildiği üzere surların ortasına inşa edilmiştir.

İncelediğimiz Uygur yerleşkelerinden Kök Ordug'da 17 tane, Bay Balık'da 8 tane, Por Bajın'da 11 tane, Şagonar I'de 2 tane, Şagonar II'de 2 tane, Şagonar III'de 11 tane, Balgas Bajın'da 1 tane ve Teeli V'de 1 tane geniş temelli 42 x 20 x 16 santimetrelık kerpiç tuğlalar kullanılarak inşa edilmiş kule kalıntısı bulunmaktadır.

4.1.6. Hendek

Kale, şehir, yol vb. yapıların çevresinde geçmeye engel olacak biçimde, uzunlamasına kazılmış derin bir çukur olan hendek, Uygur yerleşim tipolojisinde savunma amacıyla yaygın olarak kullanılmış mimarî unsurlardan biridir.

Tezimde ele aldığım 18 yerleşim yeri içerisinde Ordug Balık, Tselinnoye, Şagonar II, Şagonar III ve Balgas Bajın'da savunma amacıyla hendek kesin olarak kullanılmıştır. Bu yerleşkeler içerisinde 3 metrelik derinliği ile en derin hendek Şagonar III yerleşkesinde, 0,3 metre derinliği ile en alçak hendek Balgas Bajın yerleşkesinde tespit edilmiştir.

Bozkır gibi geniş düzlüklerin yer aldığı coğrafyalarda yaygın olarak kullanılan hendek, Uygur yerleşkelerinde savunma amacı dışında;

inşa edilen yerleşkelerde kullanılan tuğla, kiremit, kil, toprak vb. inşaat materyalinin hammaddesinin de temin edildiği ana kaynak olmuştur.

Muhtemelen su ile de doldurulan hendekler savunmanın yanı sıra suyun kullanım amacıyla biriktirilebilmesinde olanak sağlıyorlardı.

4.2. İNŞAAT TEKNİKLERİ

4.2.1. Hang-tu

Uygur yerleşkelerinde yürütülen çalışmalar esnasında, Por Bajın, Bajın Alaak, Kök Ordug, Ordug Balık ve Bay Balık yerleşkelerinin surlarında tespit edilen “hang-tu”, t’ang dönemi Çin’inin karakteristik inşa tekniklerinden biridir.

Sur ve duvar inşasında kullanılan hang-tu tekniği, çiğ tuğla ve “içi oyularak kil ile doldurulduktan sonra fırınlanan ağaç kütükleri”nin birleştirilmesiyle yapılmaktadır.¹⁵² Bu içi kil dolu fırınlanmış kütükler, boyları surun kalınlığına göre kesilerek, aralarında 10’ar santimetre boşluk bırakılarak ve aradaki boşluklarda çiğ tuğladan harç ilave edilmek suretiyle yatay olarak surun enine doğru yan yana yerleştirilirler.

Çiğ tuğla kullanılarak 80-90 santimetre yüksekliğe ulaşan sur, 10’ar santimetre aralıklarla yan yana yatay olarak dizilen bir sıra içi kil dolu kütük ile güçlendirildikten sonra, tekrar 80-90 santimetre yüksekliğe kadar çiğ tuğla ile örülür ve tekrar yatay ağaç kütükleri ile güçlendirilir. Bu işlem yerleşkenin suru istenen boyutlara ulaşan değin tekrarlanır; örneğin Kök Ordug’da on beş sıra, Por Bajın’da ise on sekiz sıra hang-tu tespit edilmiştir. Hang-tu tekniğinin kullanılması hem surları darbelere karşı güçlendirmekte hem de tektonik olarak aktif bir bölge olduğu bilinen Orhon ve Yenisey bölgesindeki surları depreme karşı daha dayanıklı hale getirmektedir.

¹⁵² Karaçam, kızılçam, ladin, vb.

4.2.2. Renzi-gong

Uygur yerleşkelerinden iç alanında konstrüksiyon izi barındıran yapı kalıntılarında, mekanları bölmelere ayırmak veya birbirinden bağımsız oda benzeri mekanlar oluşturmak amacıyla yapılmış ince ahşap paneller, “renzi-gong” adı ile bilinir. Bu paneller dekoratif yönden de dikkati çekmekte olup, üzerleri boyanarak sanatsal açıdan çeşitli desen ve motifler taşırlar. Bu teknik Uygur yerleşkelerindeki yapıların iç planlamasında yoğun olarak kullanılmıştır.

4.2.3. Dou-gung

Büyük Uygur Kaganlığı yerleşkelerinde kullanıldığı tespit edilen bir başka t'ang usulü Çin inşaat tekniği de “dou-gung” olarak bilenen, ahşap iskeleti ve destek noktalarını oluşturan konstrüksiyonlardaki birbirine geçme-kenetlemede kullanılan birleştirme tekniğidir. Bu teknik dirsek noktaları ve köşelerde de kullanılmıştır. Tamamen ağaç materyal kullanılarak üretilmiş bir ahşap inşaat usulü olan dou gung'un, yapıların üç boyutlu konstrüksiyonunda, yapıyı ayakta tutan karkas iskeleti oluşturmakta en önemli taşıyıcı unsur olduğu anlaşılmıştır.

Dou gung'un içerisinde konstrüksiyon barındıran hemen hemen her kalıntıda karşımıza çıkması, bu tekniğin yapıların örtü ve çatı sistemlerinde de kullanıldığını ister istemez akla getirir.

4.3. ÖNE ÇIKAN İNŞAAT MALZEMELERİ

4.3.1. Kiremit

Uygur yerleşimlerinde yapılan bilmsel kazı çalışmaları sırasında tespit edilen keramikler içerisinde “yerleşkelerin tarihlendirilmesinde kullanılan kiremitler” büyük önem arz etmektedir. Uygur yerleşkelerinden özellikle iç alanında konstrüksiyon kalıntısı içeren; Por Bajın, Şagonar III,

Bajın Alaak, Kök Ordug ve Ordug Balık'da bulunan kiremitler üzerinde yapılan çalışmalarda “banwa”, “tongwa” ve “wadang” olmak üzere üç tip “Uygur kiremiti” karşımıza çıkar.¹⁵³

Ayrıca bunların, VAINSHTEIN ve KISELEV gibi araştırmacıların ileri sürdüklerinin aksine, “yerel olarak” (inşaatların yapıldığı yerlerin hemen yakınlarında, o civardaki ham maddeler ve materyaller kullanılarak) üretildiği anlaşılmıştır.¹⁵⁴

Uygur yerleşkelerinde kullanılan bu kiremit tiplerinin tamamı kumsuz kil, mika, bakır ve demir parçacıkları kullanılarak hazırlanan özel bir harç ile uzun kenarı 140 santimetre, kısa kenarları 90 santimetre ölçülerinde ince ahşap kullanılarak yapılmış ucu kesik piramit formlu kalıplar ve bu kalıplardan tek seferde dokuz tanesinin yerleştirilebildiği döner başlı bir ahşaptan platform kullanılarak imal edilmiştir. Kiremit yapımı için hazırlanan bu harç, altına kumaş parçası yerleştirilen ucu kesik piramit formlu kalıplara döküldükten ve eşitlendikten sonra aynı kumaş parçası yardımı ile kalıptan çıkarılarak güneş altında bir gün boyunca kurumaya bırakılmaktadır. Kuruyan ve kalıptan çıkarılan kil keskin bir bıçak yardımı ile banwa yapımında kullanılacak ise 4'e, tongwa yapımında kullanılacaksa 2'ye kesilerek wadang ile birleştirildikten sonra 200-250° derece sıcaklıktaki fırında bir gün boyunca pişirilmektedir. Bu pişirme işleminin ardından bir gün boyunca tekrar ıslatılarak taşıyacağı desene göre mühürlenene ve açık kırmızı veya soluk kırmızı reng alan kiremitler dört gün boyunca soğumaya bırakılmakta ve dördüncü günün sonunda veya tüm işlemin başlangıcından itibaren yedinci günün sonunda sadece üst tarafı tek kat cilalanmaktadır; kiremitlerin alt taraflarının ise cilalanmadan bırakıldığı hemen hemen tüm örneklerde gözlemlenen kumaş / hasır parçasından kalma dokuma izlerinden açıkça anlaşılabilmektedir;

¹⁵³ Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting ...”, ss.48-49.

¹⁵⁴ Kolbas, a.g.m., s.313; Toshikazu-M. Hitoshi, a.g.m., s.108; Vainshtein, a.g.m., s.104, 110.

sonuçda açık gri bir reng alan kiremitler kullanıma hazır hale getirilmekteydi.

Bu üç tip kiremitin detayları şöyledir:

— Banwa

“banwa”, Uygur yerleşkelerinde kullanılmış 2 santimetre kalınlıkta, 35 santimetre uzunlukta, uzun kenarı 22 santimetre, kısa kenarı 18 santimetre arkaya doğru daralan dikdörtgen formlu kavisli kiremit tipidir. Açık gri rengli olan bu kiremitlerinin dış yüzeylerinde 1 santimetre genişlikte 4 tane hilal benzeri çentik ve iç yüzeylerinde imalat sırasında kullanılan kumaş parçalarının dokuma izleri açıkça görülebilmektedir.¹⁵⁵

— Tongwa

“tongwa”, Uygur yerleşkelerinde kullanılmış 1,6 santimetre kalınlıkta, 29,5 santimetre uzunlukta, uzun kenarı 13,5 santimetre, kısa kenarı 12,8 santimetre ve 7,2 santimetre yükseklikte silindir formlu kavisli kiremit tipidir. Açık gri rengli bu kiremitlerin iç yüzeyinde bir kenetlenme çıkıntısı ve kumaş parçalarının dokuma izleri tespit edilmiştir.¹⁵⁶

— Wadang

“wadang”, Uygur yerleşkelerinde kullanılmış çap ölçüleri 12,5-14,5 santimetre arasında değişen daire formlu kiremit kapağıdır ve en çok buluntu örneğine rastlanan kiremit yani “keramik” materyaldir. Açık gri rengli bu kiremit kapağı eklenececeği kiremit türüne göre disk (daire / yuvarlak) ve oval formlarda üretilmiştir. Dış yüzeylerinde bulunan iki dairesel kabartma ile merkez, orta bölüm ve dış kenar olarak üç dekoratif

¹⁵⁵ Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting ...”, ss.19-21.

¹⁵⁶ a. yazar(lar), a.g.m., s.22.

bölüme ayrılan bu kiremit diskler, taşıdıkları motiflere ve bulundukları “Uygur yerleşkesi”ne göre kategorize edilmektedir.

Buna göre wadang buluntu örneklerini şöyle inceleyebiliriz:

— Por Bajın wadang I

Merkezinde yıldız formu oluşturacak şekilde yerleştirilmiş 6 tane tohum motifi, orta bölümde merkezde yer alan tohumları işaret edecek şekilde yerleştirilmiş 8 tane kama motifi ve dış kenarda 28 tane inci motifi ile süslenmiştir.¹⁵⁷

— Por Bajın wadang II

Merkezinde çift başlı çiçek tepeciği motifi, orta bölümde merkezde yer alan çiçek tepeciğini işaret edecek şekilde 4 tane kama motifi ve dış kenarda 29 adet inci motifi ile süslenmiştir. Bu disk şeklindeki kiremit kapağının en ayırt edici özelliği dış kenardan sonra geniş bir alanın dekorasyondan tamamen muaf tutulmuş olmasıdır.¹⁵⁸

— Ordug Balık wadang A I

Bu diskten Ordug Balık’daki HB-1’in doğu bölümünden 14, HB-2’nin batısındaki yapılardan ise 3 tane olmak üzere toplamda 17 adet bulunmuştur. HB-1’den elde edilen örneklerden 1 tanesi günümüze değin hiç bozulmadan ulaşabilmiştir.

Merkezinde bir adet taç yaprağı ve bu taç yaprağını çevreleyen 6 tane yarım küre motifi, orta bölümde uçları merkeze dönük 9 tane taç yaprağı motifi¹⁵⁹ ve dış kenarda 34 tane inci motifi ile süslenmiştir.¹⁶⁰

¹⁵⁷ a. yazar(lar), a.g.m., s.23.

¹⁵⁸ a. yer.

¹⁵⁹ Bu taç yaprağı motifleri kötü işlendikleri için “su damlacığı”nı andırmaktadır.

¹⁶⁰ Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting ...”, s.28.

— Ordug Balık wadang A II

Bu disk şeklindeki kiremit kapağından HB-1'in yüzeyinde sadece 1 tane bulunmuştur. Merkezinde bir adet taç yaprağı ve bu taç yaprağını çevreleyen 6 tane yarım küre motifi, orta bölümde uçları merkeze dönük 9 tane taç yaprağı motifi ve dış kenarda 34 tane inci motifi ile süslenmiştir. Bu diskin en ayırt edici özelliği diğer diskler gibi dairesel değil, oval formda üretilmiş olmasıdır.¹⁶¹

— Ordug Balık wadang A III

Bu diskten Ordug Balık'daki HB-3'ün yüzeyinde 10, HB-2 bölgesinden 1 tane olmak üzere toplamda 11 adet bulunmuştur. Bu 11 örnekten 3 tanesi günümüze değin bozulmadan ulaşmıştır. Merkezde yıldız formu oluşturacak şekilde hatları dolgunlaştırılmış 5 tane taç yaprağı motifi ve dış kenarda 20 tane inci motifi ile süslenmiştir. Bu diskin en ayırt edici özelliği merkez ile orta bölümü ayıran dairesel çıkıntının bulunmaması ve dış kenardan sonra geniş bir alanın dekorasyondan muaf tutulmuş olmasıdır.¹⁶²

— Ordug Balık wadang A IV

Bu disk kapaktan Ordug Balık'daki HB-1'in yüzeyinde sadece 1 tane bulunmuştur ve bu örnek günümüze değin bozulmadan tek parça halinde ulaşmıştır. Merkezinde yıldız formu oluşturacak şekilde 5 tane taç yaprağı motifi ve dış kenarda 20 tane inci motifi ile süslenmiştir. Bu inci motifleri dikey çizgiler ile her grupta 3 tane inci motifi bulunacak şekilde 6

¹⁶¹ a. yazar(lar), a.g.m., s.29.

¹⁶² a. yazar(lar), a.g.m., s.30; Kiselev, "Iz İstorii ...", ss.166-167; Hudyakov, s.87 vd.

grupa ayrılmışlardır. Bu diskin en ayırt edici özelliği merkez ile orta bölümü ayıran dairesel çıkıntının bulunmayışıdır.¹⁶³

— Ordug Balık wadang B I

Bu diskten Ordug Balık'daki HB-2'deki kale kalıntısının bulunduğu alandan 33 aded bulunmuştur; merkezde çiçek formu oluşturacak şekilde 7 tane dairesel motif, orta bölümde haç formu oluşturan oval hatlara sahip 4 tane taç yaprağı motifi ve dış kenarda 26 tane inci motifi ile süslenmiştir.¹⁶⁴

— Ordug Balık wadang B II

Bu diskten Ordug Balık'daki HB-1'in alanında 1 tane bulunmuştur. Bulunan bu disk parçalanmış olduğu için sadece merkezinde yer alan motiflere dair çıkarım yapmayı mümkün kılan bir bölümü günümüze değin ulaşabilmiştir. Bu parçadan anlaşılabildiği kadarıyla merkezde 1 tane su damlasına benzer dairesel motifi ve bu motifi çevreleyen 4 tane oval motif bulunmaktadır.¹⁶⁵

— Ordug Balık wadang B III

Bu disk kiremitten Ordug Balık'daki HB-1'in yüzeyinde 1 tane bulunmuştur. Bulunan bu disk parçalanmış olsa da disk üzerinde yer alan tüm dekorasyon katmanlarını gözlemlenebilmektedir. Merkezinde çiçek formu oluşturacak şekilde 6 tane dairesel motif, orta bölümde haç şekli

¹⁶³ Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, "Reflecting ...", s.29.

¹⁶⁴ a. yazar(lar), a.g.m., s.30.

¹⁶⁵ a. yazar(lar), a.g.m., ss.31-32.

oluşturacak şekilde 4 tane taç yaprağı motifi ve dış kenarda inci motifleri ile süslenmiştir.¹⁶⁶

— Ordug Balık wadang C I

Bu diskten Ordug Balık'daki HB-2'de 23 adet bulunmuştur. Merkezde eşit büyüklükte 7 tane tohum motifi, orta bölümde çeşitli aç ve formlarda hilal motifleri ve dış kenarda 24 tane inci motifi ile süslenmiştir.¹⁶⁷

— Ordug Balık wadang C II

Bu diskten de Ordug Balık'daki HB-1 ve HB-2'de 2'şer adet ve HB-3'de 8 adet olmak üzere toplamda 12 tane bulunmuştur. Bu 12 örnekten 6 tanesi günümüze değin bozulmadan ulaşabilmiştir. Merkezde çiçek formu oluşturacak şekilde 7 tane tohum motifi, orta bölümde bir ters bir düz şekilde 8 tane taç yaprağı motifi ve dış kenarda 30 tane inci motifi ile süslenmiştir.¹⁶⁸

— Ordug Balık wadang C III

Bu disk kiremit kapağından Ordug Balık'daki HB-2'nin yüzeyinde 1 tane örnek bulunmuştur. Bulunan bu kiremit kapağı parçalanmış olsa da disk üzerinde yer alan tüm dekorasyon katmanları gözlemlenebilmektedir. Merkezde yıldız formu oluşturacak şekilde 5 tohum motifi, orta bölümde haç formu oluşturacak şekilde hatları yuvarlaklaştırılmış 4 tane üç başlı taç

¹⁶⁶ a. yer.

¹⁶⁷ Kiselev, "Iz İstorii ...", ss.167-168.

¹⁶⁸ Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, "Reflecting ...", s.33.

yaprağı motifi ve dış kenarda sayısı tam olarak anlaşılamayan inci motifi ile süslenmiştir.¹⁶⁹

— Ordug Balık wadang D I

Bu örnekten Ordug Balık HB-2 alanında 4 tane bulunmuştur. Bu wadang'ın en ayırt edici özelliği diskin yüzeyini üç bölüme ayıran dairesel kabartmaların bulunmayışıdır. Bu sebeple disk üzerinde yer alan geniş bir tohum motifi, bu motifi saran orta büyüklükte dairesel motifler ve inci motifli süslemeler merkezde yer almaktadır.¹⁷⁰

— Ordug Balık wadang D II

Bu disk tipinden Ordug Balık'daki HB-2'de 7 tane bulunmuştur; disk kiremit kapağının üzerindeki tüm süslemeler tek merkezli iki daire içerisinde yer almaktadır. Merkezde çiçek formu oluşturacak şekilde 7 “stigma” motifi, orta bölümde daire ve kama formu motifler ve dış kenarda inci motifleri süslemeleri yer almaktadır.¹⁷¹

— Ordug Balık wadang D III

Bu diskten Ordug Balık'daki HB-2'nin iç avlusunda 2 adet bulunmuştur. Merkezinde çiçek formu oluşturacak şekilde 7 adet “stigma” motifi, orta bölümünde bir yatay bir dikey şekilde yerleştirilmiş 10 tane taç yaprağı motifi ve dış kenarda KİZLASOV'a göre 17 tane inci motifi ile süslenmiştir.¹⁷²

¹⁶⁹ a. yazar(lar), a.g.m., s. 34.

¹⁷⁰ a. yer.

¹⁷¹ Kiselev, “Iz İstorii ...”, s.167; Hudyakov, a.g.m., ss. 88-89.

¹⁷² Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting ...”, ss.34-35.

— Ordug Balık wadang D IV

Bu diskten Ordug Balık'daki HB-2'de 1 tane bulunmuştur; disk tamamen parçalanmış olduğu için merkezde ve orta bölümde yer alan süslemeler anlaşılamamakta ancak dış kenarda inci motifleri ile görülebilmektedir.¹⁷³

— Ordug Balık wadang D V

Maalesef bu model disk kiremit kapağından Ordug Balık'daki HB-1'de 1 tane bulunmuştur. Tespit edilen bu tek disk parçalanmış olduğu için taşıdığı süslemeler tam olarak anlaşılamamaktadır; ancak Ordug Balık wadang D I'deki gibi wadang'ı üç bölüme ayıran dairesel kabartmaların olmadığı gözlemlenebilmektedir.¹⁷⁴

— Ordug Balık wadang E I

Bu diskten Ordug Balık, HB-1'de 6 tane bulunmuştur. Merkez kısmında “lotus çiçeği” formu oluşturacak şekilde 5 tane taç yaprağı motifi, orta bölümde kare ve dikdörtgen formlu motifler ve dış kenarda 19 tane inci motifi ile süslenmiş olduğu görülmektedir.¹⁷⁵

— Ordug Balık wadang F I

Nihayet bu disk şeklindeki kiremit kapağından da Ordug Balık, HB-1'de 1 tane bulunmuştur. Tespit edilebilen bu tek örnek disk parçalanmış olduğu için merkez kısmında yer alan süslemeler bilinmemekte, orta bölümünde bir aşağı bir yukarı şekilde yerleştirilmiş taç yaprağı motifleri ve dış kenarda inci motifleri ile süslenmiş olduğu görülmektedir.

¹⁷³ a. yazar(lar), a.g.m., s.36.

¹⁷⁴ a. yer.

¹⁷⁵ a. yer.

4.3.2. Tuğla

Uygur yerleşkelerinde yapılan arkeolojik ve kimyasal çalışmalar sırasında bulunan ve incelenen tuğlalar yapıldıkları malzeme türüne göre “kerpiç”, “pişirilmiş kerpiç” ve “pişirilmiş kil” olmak üzere üç kategoriye, kullanım amaçlarına ve ölçülerine göre ise beş kategoriye ayrılmaktadır.¹⁷⁶

Kazı ve yüzey araştırmalarında tespit edilen bu tuğlalar öncelikle boyut (ve kimyasal muhteva) açısından şu sıralama ile tasnif edilebilirler:

— 30 x 14 x 6 santimetre ölçülerinde dikdörtgen formlu fırınlanmış “yapı tuğlası”;

— 30 x 16 x 6 santimetre ölçülerinde ikizkenar formlu fırınlanmış “yapı tuğlası”;

— 30 x 30 x 6 santimetre ölçülerinde kare formlu fırınlanmış “merdiven tuğlası”;

— 42 x 20 x 16 santimetre ölçülerinde fırınlanmış ince uzun dikdörtgen formlu “tahkimat tuğlası”;

— 36 x 36 x 9 santimetre ölçülerinde kare formlu “çiğ (pişirilmemiş) tahkimat tuğlası”.¹⁷⁷

¹⁷⁶ L. Arden-Wong, “Some Thoughts On Manichaeon Architecture And Its Applications In The Eastern Uighur Khaganate”, **Between Rome And China: History, Religions And Material Culture Of The Silk Road, Silk Road Studies**, nr.18, (ed. S. N. C. Lieu, G. B. Mikkelsen), Turnhout, 2016, ss.199-202; a. yazar, “The Architectural Relationship Between T’ang And Eastern Uighur Imperial Cities”, **Frontiers And Boundaries: Encounters On China’s Margins**, (ed. Z. Rajkai, I. Bellér-Hann), , Asiatische Forschungen 156, Wiesbaden, 2012, s.16 vd.

¹⁷⁷ S. Tolstov bu tuğla tipini “Sogd tipi tuğla” olarak tanımlamakta ve Orta Asya’da V-VIII^{inci} yüzyıllar arasında çoğu zaman bu tip tuğlanın kullanıldığını ifade etmektedir, bkz. Baykara, a.g.t., ss.157-158.

Bu tuğlalar kiremit yapımında olduğu gibi kerpiç veya iri taneli kumlu kil, saman, ahşap parçaları vb. malzemeler kullanılarak hazırlanan bir harç ile üretilmekteydi.

Hazırlanan bu harç, ince ahşap kullanılarak yapılmış dikdörtgen kalıpların yer aldığı geniş bir çerçevede şekillendirildikten sonra bir gün boyunca güneşin altında kurumaya bırakılıyordu. Bu kurutma işleminin ardından ortaya çıkan çiğ tuğlalar, yine bir gün boyunca daha dayanıklı ve estetik hale gelecekleri fırınlama işlemine tutularak daha sonra soğumaya bırakılıyordu. Soğutma işleminin ardından açık kırmızı ve açık kahverengi reng alan tuğlalar, tek kat cilalanarak açık gri bir reng alıyorlardı¹⁷⁸.

MORIYASU ve OCHIR'in yerleşkelerdeki tuğlalar üzerinde gerçekleştirdikleri mikroskobik çalışmalar neticesinde bu tuğlalarında da yerel olarak üretildiğini kanıtlamıştır.¹⁷⁹

¹⁷⁸ Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav'yalov-A. Panin-I. N. Modin-S. Ruzanova and H. Härke, "Por-Bajin An Enigmatic ..." s.5.

¹⁷⁹ Toshikazu-M. Hitoshi, a.g.m., s.120 vd.

SONUÇ

Günümüzde Kuzey Moğolistan ve Tuva Özerk Cumhuriyeti sınırları içerisinde bulunan bu 18 yerleşkede gerçekleştirilen radyo-karbon ve dendokronoloji testleri bu yapıların VIII^{inci} yüzyılın ortalarında dikdörtgen planda ve özgün bir mimarî üslub ile inşa edildiklerini ortaya koymaktadır.

Ele aldığımız bu yerleşkelerden Kök Ordug, Ordug Balık, Bay Balık, Por Bajın ve Şagonar III yerleşkeleri idarî merkez olarak kategorize edilirken, Yenisey havzasında bulunan Bajın Alaak I, Bajın Alaak II, Tselinnoye, Barlık, Balgas Bajın, Malgas Bajın ve Şagonar yerleşkeleri ise Kırgızlar'a karşı inşa edilmiş savunma hattını oluşturan kale-yerleşim olarak kategorize edilmektedir.

Uygurlar, yerleşim yerlerini aynı zamanda askerî güçlerinin, çıkarları doğrultusunda, t' ang hanedanının desteklenmesi ile elde ettikleri ipek ticaretinin getirisiyle inşa etmişlerdir.

Neredeyse 1300 yıl önce inşa edilmiş bu 18 Uygur yerleşkesi, pek çok araştırmacı ve ekip tarafından yapılan irili ufaklı çalışmalara rağmen, özellikle fonksiyonları ile ilgili olarak, araştırılmaya ihtiyaç duymaktadır. İnşaatlarında kullanılan teknoloji, terk edilme sebepleri, daha sonra neden diğer boylar veya devletler tarafından kullanılmadıklarını, mesela Kırgızlar, hatta Mogollar Karabalgasun'u neredeyse Ordug Balık'ın yanına inşa etmiş olmalarına rağmen Ordug Balık'ı kullanmamışlardır.

Öyle anlaşıyor ki, Kaganlık döneminde Uygurlar her ne kadar idarî, askerî ve ticarî amaçlar ile yerleşkeler inşa etmişlerse de, hatta Ordug Balık gibi şehirleşme evresine girmiş yerleşimleri bulunuyorsa da, bu dönemde “yerleşik hayata geçtiklerine dair” ciddi bir çıkarım yapmayı hemen ileri sürmemek gerekir, zira eldeki verilerin Uygurların ne ölçüde yerleşkelerde yaşadıkları; dönemsel mi yoksa sürekli olarak mı

yerleşkelerde ikamet ettikleri; gibi soruların yanıtlarını mevcut verilerin eksikliği engellemektedir. Yine de Büyük Uygur Kaganlığı zamanında “Batılı anlamda” olmasa bile yerleşik medeniyet kavramının izleri karşımıza çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

Arden-Wong, Lyndon, "Some Thoughts On Manichaeen Architecture And Its Applications In The Eastern Uighur Khaganate", **Between Rome And China: History, Religions And Material Culture Of The Silk Road**, *Silk Road Studies*, nr.18, (ed. Samuel N. C. Lieu, Gunner B. Mikkelsen), ss.181-253, Turnhout, 2016.

_____, "T'ang Governance And Administration In The Turkic Period", **Journal Of Eurasian Studies**, VI/2 (April-June), ss.9-20, Den Haag, 2014.

_____, "The Architectural Relationship Between T'ang And Eastern Uighur Imperial Cities", **Frontiers And Boundaries: Encounters On China's Margins**, (ed. Zsombor Rajkai, Ildikó Bellér-Hann), ss.11-47, Asiatische Forschungen 156, Otto Harrassowitz yay., Wiesbaden, 2012.

Arden-Wong, Lyndon-Irina Arkad'evna Arzhantseva-Olga N. Inevatkina, "Reflecting On The Rooftops Of The Eastern Uighur Khaganate: A Preliminary Study of Uighur Roof Tiles", **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), ss.1-72 Pennsylvania, 2015.

Arzhantseva Irina-Mikhail Andrevich Andreyev-I. N. Modin, "Continuous Aquatic Soundings Of The Lake Tere-Khol Water Area In The Republic Of Tuva (Russia)", **Archeo Sciences**, nr.33, ss.221-239, (?), 2009.

Arzhantseva, Irina-Mikhail Andrevich Andreyev-S. A. Akulenko-M. J. Kats-I. N. Modin, "Geophysical Investigation On Por-

Bajın Island, Tuva (Russia)", **Archeo Sciences**, nr.33, ss.13-15, (?), 2009.

Arzhantseva, Irina-Olga Inevatkina-Vladimir Zav'yalov-A. Panin-I. N. Modin-S. Ruzanova and Heinrich Härke, "Por-Bajin An Enigmatic Site Of The Uighurs In Southern Siberia", **The European Archaeologist**, nr.35 (Summer 2011), ss.6-11, Prag, 2011.

Arzhantseva, Irina-Olga Ievatkina-Vladimir Zav'yalov-R. A. Vafeev-Helge Arno Schubert-Heinrich Härke, "Three-Dimensional Reconstruction Of The Site Of Por-Bajin (Tuva)", **Integrating Archaeological And Ethnographic Research**, nr.2, ss.12-17, Irkutsk-Omsk, 2013.

Aydın, Erhan, **Orhon Yazıtları**, Bilge kültür-sanat yay., İstanbul, 2017.

_____, **Uygur Yazıtları**, Bilge kültür-sanat yay., İstanbul, 2018.

_____, **Yenisey Yazıtları**, Kömen yay., Konya, 2015.

Baykara, Tuncer, **XI^{inci}Yüzyıla Kadar Türk Şehri**, (İstanbul Üniv. Edebiyat Fakültesi Umûmî Türk Tarihi Kürsüsü) Doktora Tezi, İstanbul, 1970.

Baykuzu, Tilla Deniz, "T'ang Hanedanlığı'nın Büyük Türk Generali p'u-ku huai-en", **Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi**, LIV/1, 379-404, Ankara, 2014.

Bretschneider, Emil, **Mediaeval Researches From Eastern Asiatic Sources: Fragments Towards The Knowledge Of The Geography And History Of Central And Western Asia From The 13th To The 17th Century**, I, Trübner & Co. Ludgate Hill. yay., London, 1888.

Chi-Huei, Huang, **T'ang Devrinde Tibetlilerin, Çinliler ve Orta Asya Kavimleriyle Münasebetleri**, (İstanbul Üniv. Edebiyat

Fakültesi Umûmî Türk Tarihi Kürsüsü) Doktora Tezi, İstanbul, 1970.

Clauson, Gerard, “A Note On Qapqan”, **The Journal Of The Royal Asiatic Society Of Great Britain And Ireland**, nr.1-2 (April 1956), ss.73-77, Cambridge, 1956.

Çandarlıoğlu, Gülçin, **Uygur Devletleri Tarihi ve Kültürü (Çin Kaynakları ve Uygur Kitabelerine Göre)**, Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı yay., İstanbul, 2013².

_____, “Uygur-Çin İktisadî Münasebetleri (At-İpek Alışverişi) (744-840)”, **Tarih Dergisi**, sayı: 34, İstanbul, 1984.

Dahne, Bukhart, “Recent Excavations Of The Uighur Capital Kharabalgasun (Ordu Balık) With Focus On The So-called Temple Or Palace Area”, **Drevnie Kul'tury Mongolii i Baikalski Sibiri**, Buryat State University Publishing Department yay., ss.21-28; Ulan-ude, 2010.

Dahne, Bukhart-Erdenebat Ulambayar, “Archaeological Excavations In Karabalgasun By K. Maskov During Kotwicz's Expedition Of 1912: A New Contribution To The Research History Of The Capital Of The Eastern Uighur Khaganate”, **In the Heart Of Mongolia: 100th Anniversary Of W. Kotwicz's Expedition To Mongolia In 1912**, (ed. Jerzy Tulisow, Osamu Inoue, Agata Bareja-Starzynska, Ewa Dziurzynska), Polish Academy Of Arts And Sciences yay., ss.245-263, Krakow, 2012.

Drompp, Michael Robert, “The Uighur-Chinese Conflict Of 840-848”, **Warfare In Inner Asian History (500-1800)**, (ed. Nicola Di Cosmo), ss.73-104, Brill yay., Leiden-Boston-Köln, 2002.

- _____, “The Yenisei Kyrgyz From Early Times To The Mongol Conquest”, **Türkler**, I, ss.480-488, Ankara, 2002.
- Ecsedy, Hilda, “Uigurs And Tibetians In Pei-t’ing (790-791 A.D.)”, **Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae**, XVII/1, 83-104, Budapest, 1964,
- Esin, Emel, “Ordug (Başlangıçtan Selçuklular’a Kadar Türk Hakan Şehri)”, **Ankara Üniv. D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi**, VII/10-11, 135-215, Ankara, 1972.
- Faßbinder, Jörg W. E.-Roland Linck-Florian Becker-Christina Franken, “Karabalgasun-Hauptstadt Der Uiguren Im Orchontal (Mongolei) Magnetometerprospektion Im Reich Der Steppenkrieger”, **Denkmalpflege Informationen**, nr.157 (März 2014), ss.73-75, München, 2014.
- Gerster, Georg, **The Past From Above: Aerial Photographs Of Archaeological Sites**, (ed. Charlotte Trümpler), Getty Publications yay., Los Angeles, 2005.
- Golden, Peter, **Türk Halkları Tarihine Giriş**, (çev. Osman Karatay), Ötüken yay., İstanbul, 2016.
- Hamilton, James Russell, “Tokuz Oguz ve On Uygur”, (çev. Yunus Koç-İsmet Birkan), **Türk Dilleri Araştırmaları**, VII, (1997), ss.187-232, Ankara, 1997.
- Hayashi, Toshio, “Uigur Policies Toward China”, **The Memoirs Of The Toyo Bunko**, nr.60, ss.87-116, Tokyo, 2002.
- Hudyakov, Yuliy Sergeyevich, “Pamyatniki Uygurskoi Kultury v Mongolii”, **Tsentrallyy Azii Sosednie Territory v Sredna Veka**, ss.80-109, Novosibirsk, 1990.
- İzgi, Özkan, **Çin Elçisi Wang Yen-te’nin Uygur Seyahatnamesi**, T.T.K. yay., Ankara, 2000².

_____, “XI. Yüzyıla Kadar Orta Asya Türk Devletleri’nin Çin’le Yaptığı Ticarî Münasebetler”, Tarih Enstitüsü Dergisi, IX, ss. 87-106, İstanbul, 1978.

Kafesoğlu, İbrahim, **Türk Millî Kültürü**, Boğaziçi yay., İstanbul, 1984³.

Khvichia, Jumber A., “Formation of Uyghur Settlements In The Territory Of Contemporary Tuva In The Early 18—Mid 19 Centuries”, **Journal of Siberian Federal University Humanities & Social Sciences**, nr.5, ss.719-728, Tomsk, 2012.

Kızlasov, Leonid Romanoviç, **Drevniye Tıva**, Moskva, 1979.

_____, “Drevniye Kreposti Hakasii”, **Arheologičeskie Otkritiya (1969)**, ss.238-254, Moskva, 1969.

_____, “Srednevekovie Goroda Tyvi”, **Sovetskaya Arheologiya**, nr.3 (1959*), ss.864-884, Moskva, 1959.

Kiselev, Sergei Vladimirovich, “Drevniye Goroda Mongolii”, **Sovetskaya Arheologiya**, nr.2 (1957*), ss.91-101, Moskva, 1957.

_____, “Iz Istorii Kitaiskoi Cherepitsy”, **Sovetskaya Arheologiya**, nr.3 (1959*), ss.159-178, Moskva, 1959.

Klements, Dimitrii Aleksandrovich, “Arheologičeskii Dnevnik Poezdki v Srednyuyu Mongoliyu v 1981 godu”, **Sbornik Trudov Orhonskoy Ekspeditsii**, ss.(?), Sankt Petersburg, 1895.

Kolbas, Judith, “Khukh Ordnung, A Uighur Palace Complex Of The Seventh Century”, **Journal Of The Royal Asiatic Society**, 3rd serie, XV/3 (November), ss.303-327, Cambridge, 2005.

Mackerras, Colin, **The Uighur Empire: According To The T’ang Dynastic Histories**, Australian National University Press yay., Canberra, 1972.

- _____, “Uygurlar”, (çev. Şinasi Tekin), **Erken İç Asya Tarihi**, (ed. Denis Sinor), İletişim yay., ss.425-458, İstanbul, 2003.
- _____, “Sino-Uighur Diplomatic And Trade Contacts (744 To 840)”, **Central Asiatic Journal**, XII/3, 215-240, Wiesbaden, 1969.
- Minorsky, Vladimir, “Tamîm Ibn Bahr’s Journey To The Uyghurs”, **Bulletin Of The School Of Oriental And African Studies**, Universty Of London yay., XII/2, ss.275-305, London, 1948.
- Orkun, Hüseyin Namık, **Eski Türk Yazıtları**, T.D.K. yay., Ankara, 1994³.
- Ögel, Bahaeddin, “Türk Efsaneleri Üzerine İncelemeler: Uygurların Menşe Efsanesi”, **Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi**, VI/1-2 (1948), 17-26, Ankara, 1948.
- _____, **Türk Mitolojisi**, T.T.K. yay., Ankara, 1993².
- Pulleybank, Edwin G., **The Background and Early Life of An Lu-Shan**, University of London, Doktora Tezi, Londra, 1951.
- Paderin, I., “O Karakorume i O Drugih Razvalinah Bliz Orhona”, **Izvestiya Imperatorskogo Russkogo Geografiçeskogo Obşhestva**, IX, ss.355-360, (?), 1873.
- Rafloff, Wilhelm, **Atlas Der Alterthümer Der Mongolei**, Akademie Der Wissenschaften yay., Sankt Petersburg, 1892.
- _____, **The Atlas Of Historical Works In Mongolia**, (çev. Yelena Vasiliyeva, Sema Bulutsuz), T.İ.K.A. yay., Ankara, 2005.
- Rogers, John Daniel-Erdenebat Ulambayar-Mathew Gallon, “A Survey of Urban Centers in Central Mongolia”, **The Hovsgol Deer Stone Project 2003 Field Report**, (ed. William Wywill

- Fitzhugh), The Arctic Studies Center yay., ss.70-91, Washington, 2004.
- Roux, Jean Paul, **Türklerin Tarihi Pasifik'ten Akdeniz'e 2000 Yıl**, Kabalcı yay., İstanbul, 2015.
- Šetenko, A. Y., **Bajın-Alaak Gorodiše Ugurskogo Vremeni v Tive, Yujnaya Sibiri v Drevnostini**, Sankt Petersburg, 1995.
- Taşağıl, Ahmet, “Uygurlar”, **Türkler**, II, ss.215-225, Yeni Türkiye yay., Ankara, 2002.
- Tezcan, Semih, “1283 Numaralı Tibetçe PELIOT El Yazması'nda Geçen Türkçe Adlar Üzerine”, **Bilimsel Bildiriler 1972**, T.D.K. yay., ss.299-307, Ankara, 1975.
- Thomsen, Vilhelm, **Orhon Yazıtları Araştırmaları**, (çev. Vedat Köken), T.D.K. yay., Ankara 2002².
- Tikhonov, S. S., “The Maps By S. U. REMEZOV And Archaeological-Ethnographic Researches”, **Tomsk State University Journal of History**, nr.3, ss.48-57, Tomsk, 2013.
- Togan, Ahmed Zeki Velîdî, **Umûmî Türk Tarihine Giriş**, Edebiyat Fakültesi basımevi, İstanbul, 1970².
- Tokuda, Hisaji, **Uygur-Çin Ticarî İlişkilerinin Gelişimi (8 ve 9uncu Yüzyıllarda)**, Ankara Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Ankara 2010.
- Toshikazu, Mitsuji -Muraoka Hitoshi, “Tiles And Bricks From The Sites In Mongolia”, **Provisional Report Of Researches On Historical Sites And Inscriptions In Mongolia From 1996 To 1998**, (ed. Takao Moriyasu, Ayudai Ochir), The Society Of Central Eurasian Studies yay., ss.105-125, Osaka, 1999.
- Tulush, D. K., “Perspektivı Issledovaniya Fortifikatsionnih Pamyatnikov Na Territorii Respubliki Tıva”, **Vestnik Tomskogo**

Gosudarstvennogo Universiteta Istoria, nr.2, ss.112-138, Tomsk, 2013.

_____, “Srednevekovie Gorodiša-Kreposti Tuvi”, **Vestnik Kemerovskogo Gosudarstvennogo Universiteta**, nr.2, ss.40-66, Kemerovo, 2011.

Vainshtein, Sergey I., “Drevniye Por-Bajın”, **Sovetskaya Etnografiya**, nr.6 (1964), ss.103-114, Moskva, 1964.

Von Gabain, Annemarie, “KökTürklerin Tarihine Bir Bakış I-II”, (çev. Saadet Ş. Çağatay), **Ankara Üniv. D.T.C.F. Dergisi**, II/5 (Temmuz-Agustos 1944), ss. 685-696, Ankara, 1944.

Yihong, Pan, “Marriage Alliances And Chinese Princesses In International Politics From Han Through T’ ang”, **Asia Major**, X/1-2, 95-131, Taipei, 1997.

Zeren, Mehmet, **Çin Kaynaklarına Dayanarak Batı Kök Türkleri Hakkında Bilgiler**, İstanbul Üniv., Sosyal Bilimler Enst., Tarih Anabilim Dalı, Doktora Tezi, İstanbul 2004.

EKLER

E.1) RESİMLER LİSTESİ ve RESİMLER

E.1.1) Por Bajın'ın genel görünümü.

(<http://www.pokurortam.ru/01090948496014/cevrimiçi-11.VII.2019>)'dan.

E.1.2) Por Bajın'ın detaylı genel görünümü.

(<https://www.karar.com/kultur-ve-sanat/uygur-turklerinin-gizemli-kenti-8625cevrimiçi-11.VII.2019>)'dan.

E.1.3) Por Bajın'ın L.A.S.E.R. taraması (2007).

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)'den.

E.1.4) Por Bajın kiremitleri için kazı planı.

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)'den.

E.1.5) Por-Bajın'ın kuş bakışı görünümlü restitüsyonu (A. Schubert).

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)'den.

E.1.6) Por-Bajın'ın güney-doğu yönünden görünümlü restitüsyonu (A. Schubert).

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)'den.

E.1.7) Por-Bajın’da bulunan renzi-gong örneği.

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)’den.

E.1.8) Por-Bajın kazılarında tespit edilmiş hang-tu kalıntılarında bir örnek.

(I. Arzhantseva-O. Inevatkina-V. Zav’yalov-A. Panin-I. N. Modin-S. Ruzanova and H. Härke, “Por-Bajin An Enigmatic ...”, **The European Archaeologist**, nr.35 (Summer 2011), Prag, 2011)’den.

E.1.9) Por-Bajın kazılarında bulunan kiremit örneğinden ölçekli çizimler.

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)’den.

E.1.10) Por-Bajın’dan wadang buluntusu ve çizimi.

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)’den.

E.1.11) Por-Bajın kazılarından kiremitle bütünleşik wadang örneği ve çizimi

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)’den.

E.1.12) Por-Bajın kazılarından kiremitle bütünleşik wadang buluntusu.

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)’den.

E.1.13) Por-Bajın’da dış kapıya ait keramik kapı süsü ve çizimleri.

(L. Arden Wong-I. A. Arzhantseva-O. N. Inevatkina, “Reflecting On The Rooftops ...”, **Sino-Platonic Papers**, nr.258 (October), Pennsylvania, 2015)’den.

E.1.14) Kök Orgug’un J. Kolbas tarafından çizilen rölövesi.

(J. Kolbas, “Khukh Ordnung, A Uighur ...”, **Journal Of The Royal Asiatic Society**, XV/3 (November), Cambridge, 2005)’den.

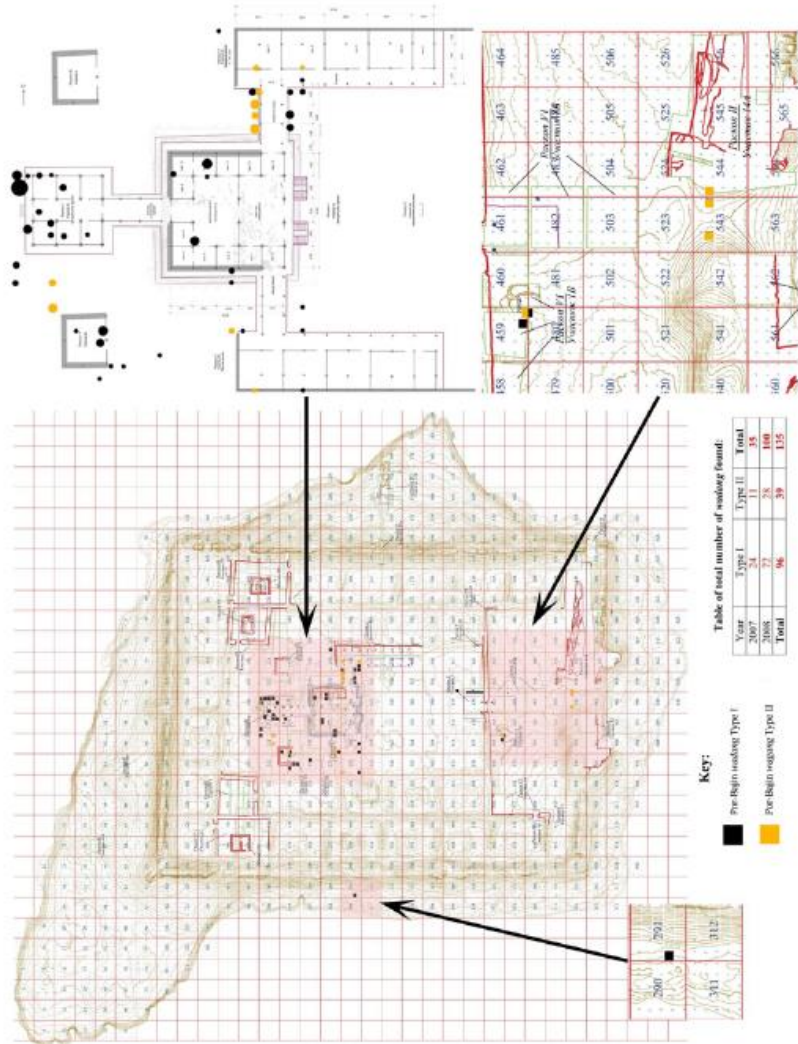
E.1.1) Por Bajın'ın genel görünümü

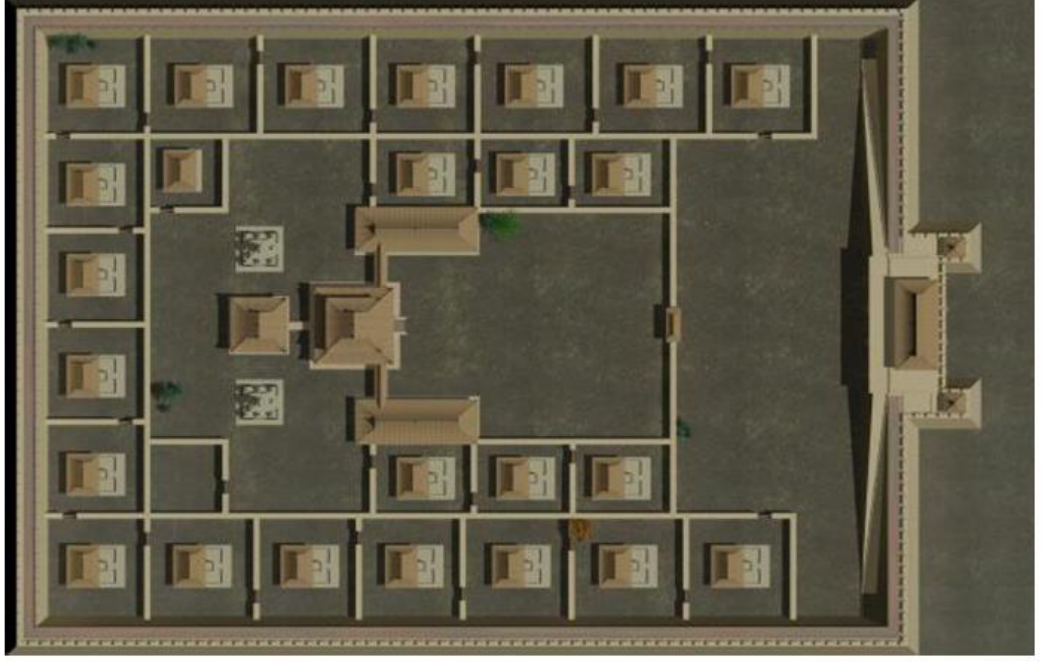
E.1.2) Por Bajın'ın detaylı genel görünümü

E.1.3) Por Bajın'ın L.A.S.E.R. taraması (2007)

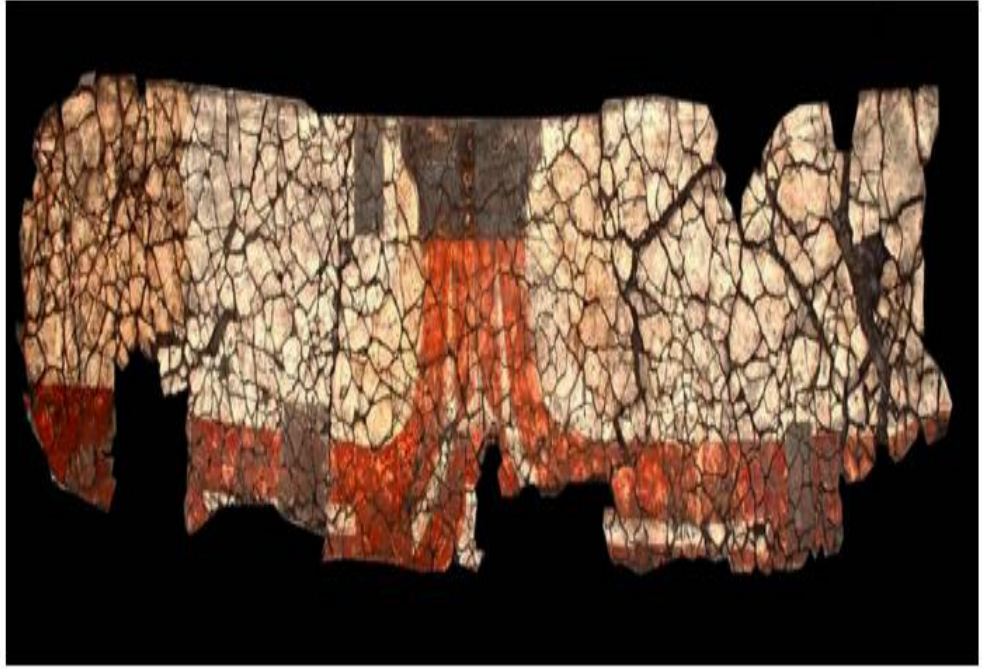
E.1.4) Por Bajın kiremitleri için kazı planı

E.1.5) Por-Bajın'ın kuş bakışı görünümlü restitüsyonu (A. Schubert)

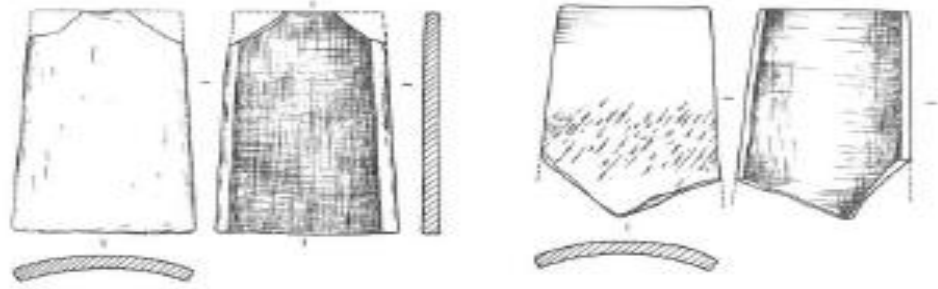
E.1.6) Por-Bajın'ın güney-doğu yönünden görünümlü restitüsyonu (A. Schubert)

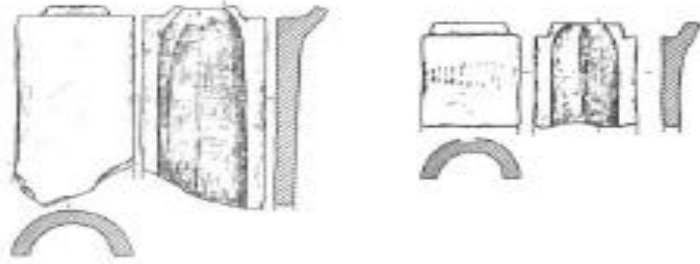
E.1.7) Por-Bajın'da bulunan renzi-gong örneği

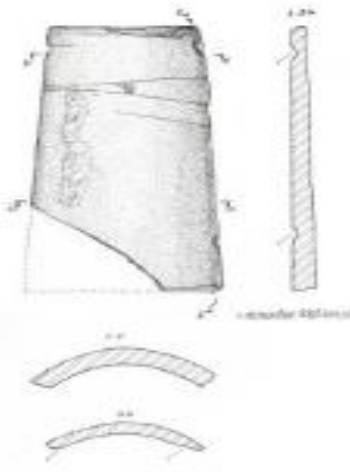
E.1.8) Por-Bajın kazılarında tespit edilmiş hang-tu kalıntılarından bir örnek

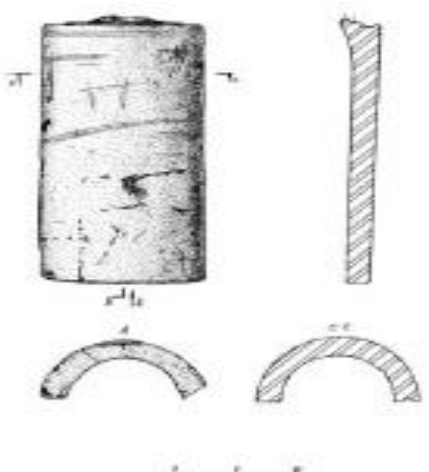
1

2

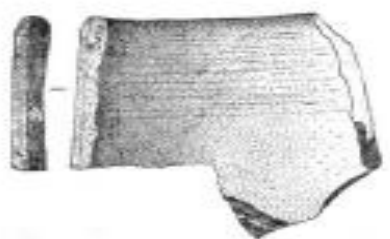
3

4

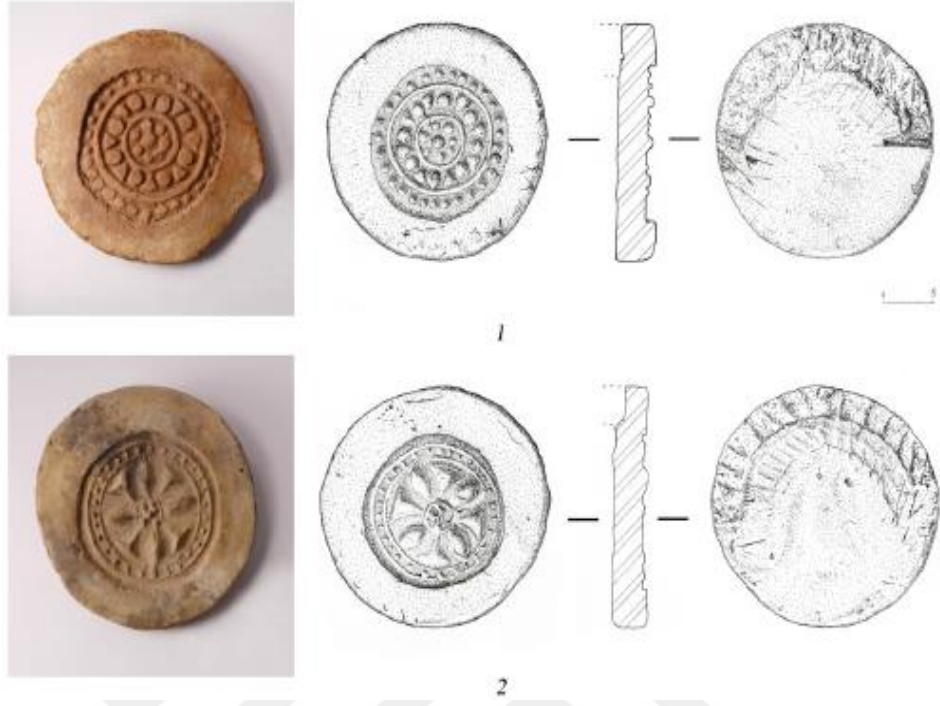

5

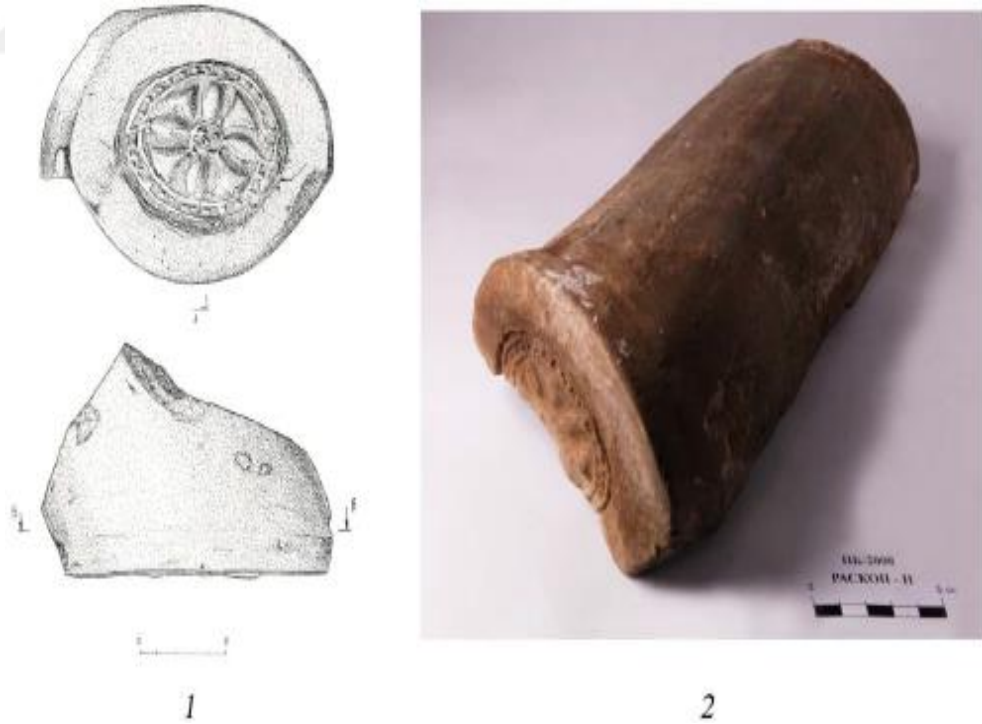

6

E.1.9) Por-Bajın kazılarında bulunan kiremit örneğinden ölçekli çizimler

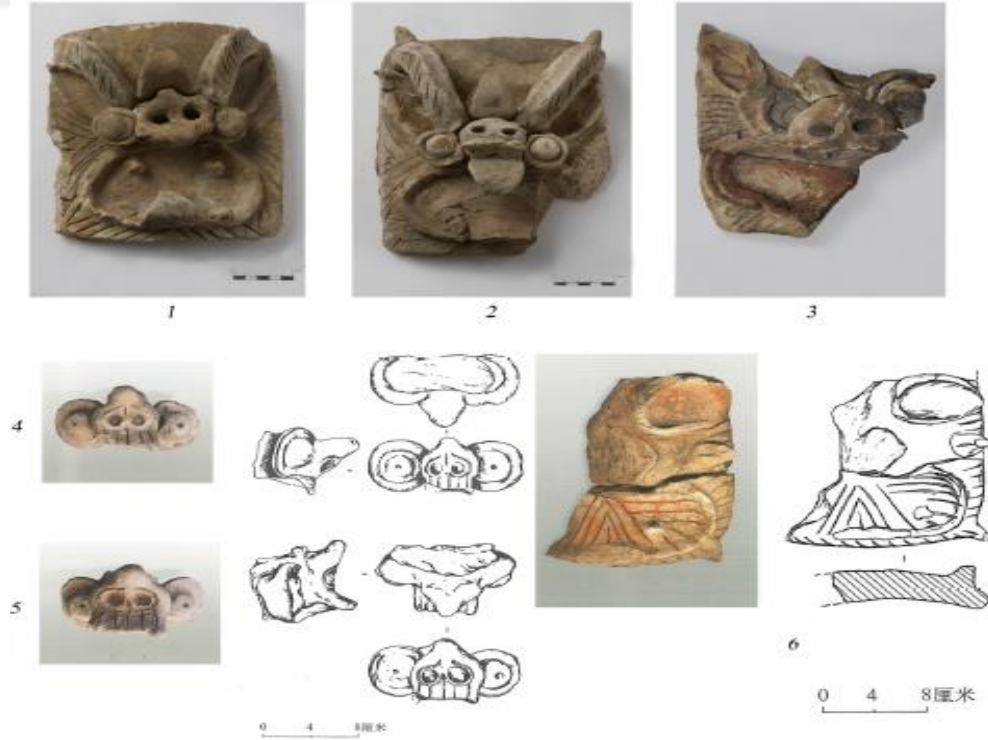
E.1.10) Por-Bajın'den wadang buluntusu ve çizimi

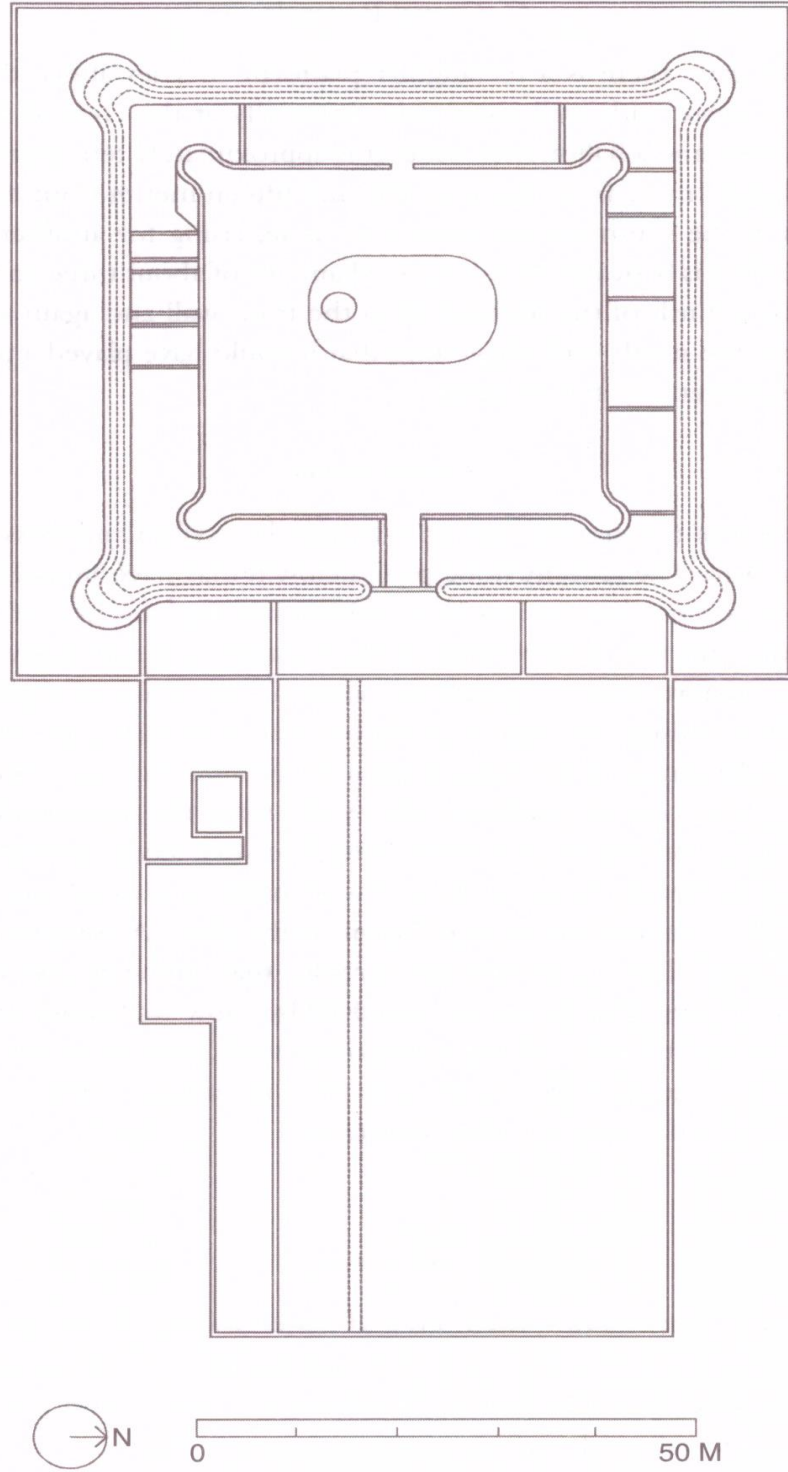
E.1.11) Por-Bajın kazılarında kiremitle bütünleşik wadang örneği ve çizimi

E.1.12) Por-Bajın kazılarında kiremitle bütünleşik wadang buluntusu

E.1.13) Por-Bajın'da dış kapıya ait keramik kapı süsü ve çizimleri

E.1.14) Kök Orgug'un J. Kolbas tarafından çizilen rölövesi

E.2) HARİTALAR LİSTESİ ve HARİTALAR

E.2.1) Orhon bölgesi.

(J. D. Rogers-E. Ulambayar-M. Gallon, “A Survey of Urban ...”, **The Hovsgol Deer Stone Project 2003 Field Report**, (ed. W. W. Fitzhugh), Washington, 2004)’den.

E.2.2) Büyük Uyğur Kaganlığı.

(N. Di Cosmo-A. Hassel-C. Leland-O. Byambasuren-H. Tian-B. Nachin-N. Pederson-L. Andreu Hayles-E. R. Cook, “Environmental Stress and Steppe ...”, **The Journal Of Interdisciplinary History**, XLVIII/4 (Spring 2018), Cambridge-MA., 2018)’den.

E.2.3) Tuva haritası.

(<http://www.entomologi.no/journals/nje/2008-2/pdf/NJE-vol55-nr2-Barkalov/cevrimiçi-11.VII.2019>)’dan.

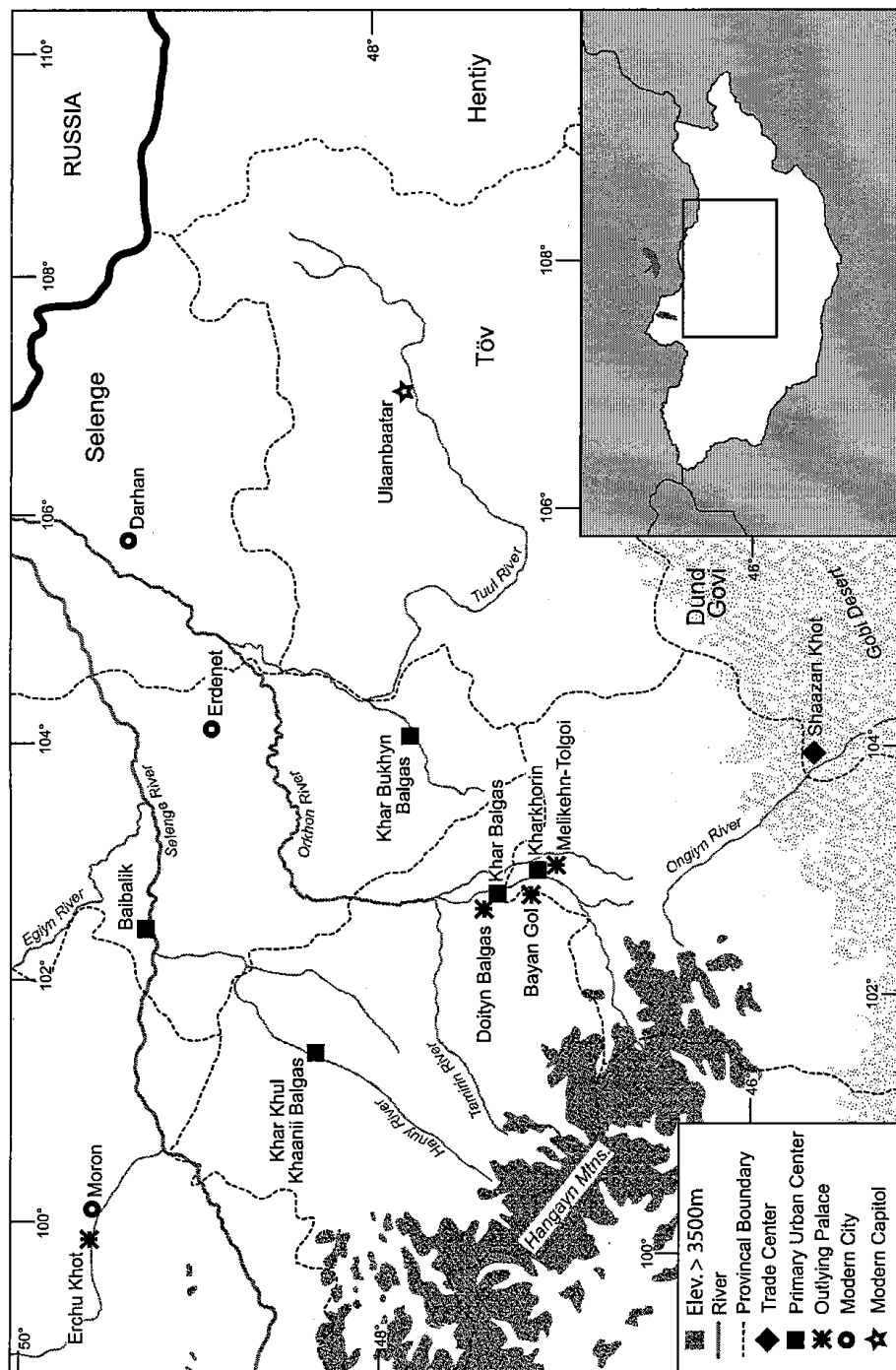
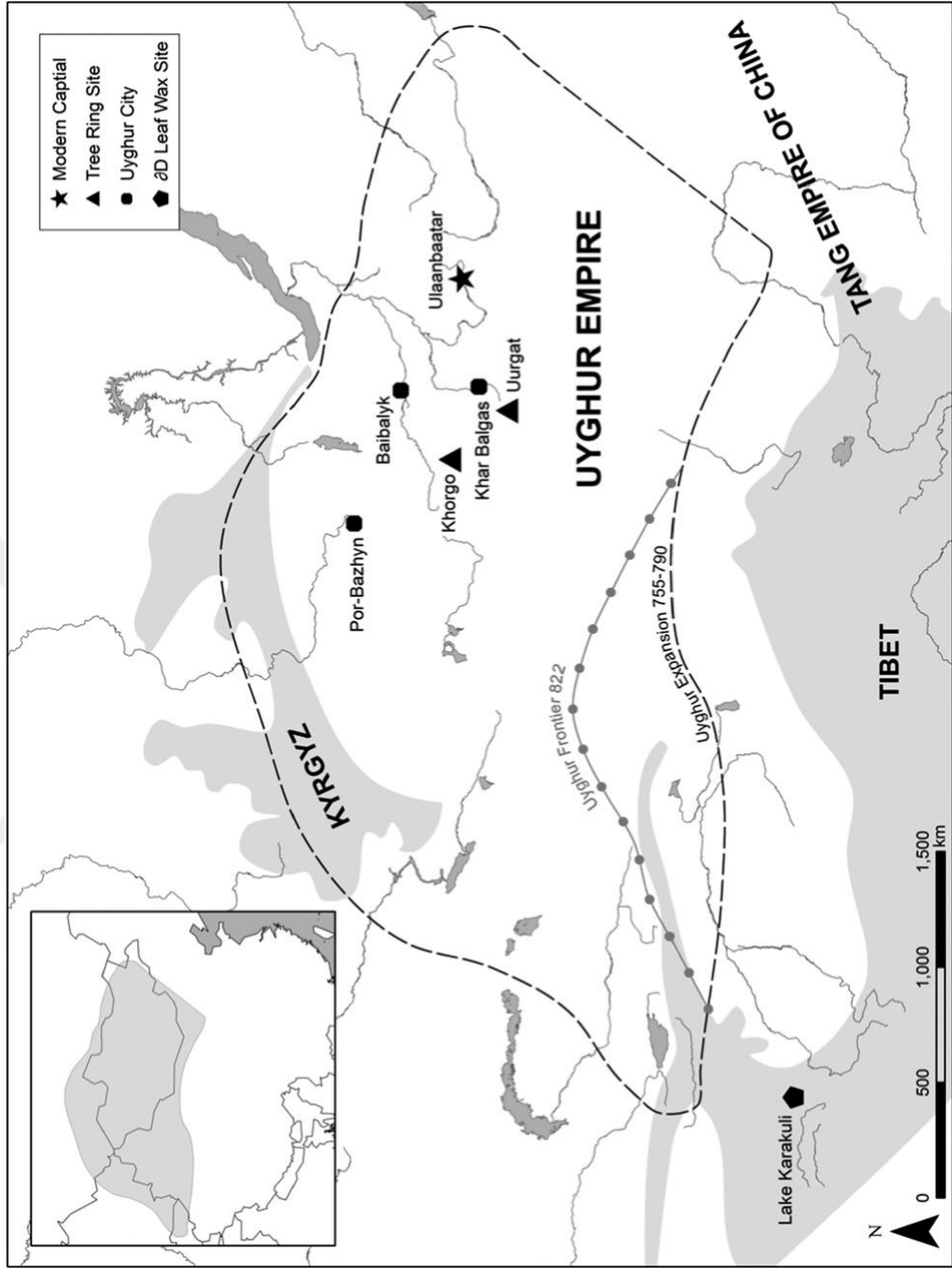

Figure 6.1. Mongolia, showing the location of sites and regions.

E.2.1) Orhon bölgəsi

E.2.2) Büyük Uyğur Kaganlığı

E.2.3) Tuva haritası